

Univerzita Karlova
Filozofická fakulta
Ústav českého jazyka a teorie komunikace

DIPLOMOVÁ PRÁCE

Opozitnost v jazyce a (českém) jazykovém obrazu světa

2006

Eva Znamenáčková

Obsah

1. Úvod / 4
2. Opozitní významový vztah a opozitnost / 5
 - 2.1 **Antonymie versus opozitnost – terminologické upřesnění** / 9
3. Opozitnost – relevantní rysy a klasifikace / 11
 - 3.1. **Relevantní rysy klasifikace opozit** / 11
 - 3.2. **Klasifikace opozit** / 12
 - 3.2.1. Komplementární opozita / 13
 - 3.2.2. Antonyma / 15
 - 3.2.3. Ostatní opozita / 17
 - 3.2.4 Kontextová opozita / 19
4. Definice opozitnosti / 20
5. Aspekty opozitnosti / 21
 - 5.1 **Příznakovost** / 21
 - 5.2 **Polarita** / 22
 - 5.4.1 Polarita morfologická / 23
 - 5.4.2 Polarita logická / 23
 - 5.4.3 Polarita privativní / 23
 - 5.4.4 Polarita evaluativní / 24
 - 5.3 **Negace** / 25
 - 5.4 **Aspekty slootovorné** / 25
 - 5.5 **Aspekty slovnědruhové** / 27
6. Opozitnost v souvislosti s jinými významovými vztahy / 29
 - 6.1 **Opozitnost a polysémie, opozitnost a enantiosémie** / 29
 - 6.2 **Opozitnost a synonymie, opozitnost a kohyponymie** / 30
7. Opozitnost a lexikální vývoj / 32
8. Opozitnost v lexikografii / 33
 - 8.1 **Slovníky opozit** / 34
9. Opozitnost ve frazeologii a idiomatice / 38
10. Opozitnost v textech (a jazykovém obrazu světa) / 40
 - 10.1 **Opozitnost z hlediska stylistiky** / 42
 - 10.1.2 Figury / 42
 - 10.1.2.1 *Kontrast* / 43
 - 10.1.2.2 *Antiteze* / 44
 - 10.1.2.3 *Eufemismus, litotes a hyperbola* / 46
 - 10.1.2.4 *Oxymóron* / 47
 - 10.1.2.5 *Paradox* / 48
 - 10.1.2.6 *Ironie* / 48

10.1.3 Kompozice	/ 49
11. <u>Jazykový obraz světa a opozitní vztahy v lidové slovesnosti</u>	<u>/ 50</u>
11.1 Kognitivně-kulturní přístup	/ 50
11.2 Základní opozice a jejich schémata	/ 51
11.3 Soudržnost protikladů ve světě a jeho „řeči“	/ 53
11.4 Analýza protikladů	/ 55
11.5 Shrnutí analýzy	/ 64
12. <u>Závěr</u>	/ 65
Literatura	/ 66
Abstrakt a klíčové pojmy	/ 69

1. Úvod

*Nechápu,
jak neshodné se sebou souhlasí:
spojení, které se obrací zpátky,
tak jako u luku a lyry.*
(Hérakleitos z Efesu)

V této práci se zabýváme opozitními významovými relacemi mezi lexikálními jednotkami ve slovní zásobě, na základě relevantních rysů se snažíme nastínit jejich možnou klasifikaci, popisujeme opozita také z hlediska stylistiky a směřujeme k souvislostem mezi poznatky z těchto lingvistických disciplín a tím, jak je opozitní vztah – jako princip usouvztažnění vůbec – vnímám obecně (ne pouze z hlediska lingvistiky); jakou má úlohu v orientaci („fungování“) člověka ve světě, resp. jakou roli hraje v kognitivních procesech a jaký má podíl na utváření našeho jazykového obrazu světa. To, že existují korespondence mezi protiklady ve světě (tak, jak je prožíváme a reflektujeme) a opozity v jazyce, jímž se vyjadřujeme (a jímž skutečnost „myslíme“), je základním předpokladem této práce. Ukázat tyto korespondence (alespoň v náznaku) se zde pokusíme.

Vycházíme především ze zdrojů odborné literatury „tradiční“ strukturalistické jazykovědy a prací lingvistiky kognitivně-kulturní. Kognitivistické chápání jazyka a jeho přístup k popisu jazykového obrazu světa jsou pro nás určující stejně jako přístup (a metody) jazykové analýzy strukturalistické. Naše práce se dělí v zásadě na dvě části (ač nejsou striktně oddělené), z nichž první je převážně výkladová (zdroje z odborné literatury uvádíme částečně průběžně, souhrnně pak v seznamu literatury), zabývá se definicí opozitnosti, relevantními rysy opozit, jejich klasifikací, aspekty opozitnosti a souvisejícími tématy v rámci lingvistiky. V druhé části analyzujeme jazykový obraz světa v české lidové slovesnosti, resp. jde o nahlédnutí do tohoto jazykového obrazu světa prostřednictvím analýzy opozitních vztahů – jak v rovině lexikálně-sémantické, tak v rovině zobrazované skutečnosti (a úlohy protikladů ve způsobu jejího zobrazení obecně). Pracujeme s materiálem českého jazyka a s příklady z češtiny – a to z naší vlastní jazykové výbavy (češtiny jako mateřského jazyka), a pak zejména z těchto pramenů: Sušilovy *Moravské národní písně* (Sušil 1951), *Mudrosloví národu slovanského ve příslovích* uspořádané F. L. Čelakovským (Čelakovský 2000),

Erbenovy *České pohádky* (Erben 1939) a *Slovník české frazeologie a idiomatiky*.
Výrazy *neslovesné* (dále též SČFI, 1988).

2. Opozitní významový vztah a opozitnost

Vztah **opozice** – protiklad jako princip usouvztažnění – plní v jazyce úlohu funkčního rozlišení, ať už máme na mysli akt komunikace (například dialog, v němž proti sobě stojí mluvčí a příjemce) nebo jazyk jako systém formálně i významově provázaných jednotek (např. gramatická opozice mezi aktivem – pasivem).¹ Podle strukturalistického popisu jazyka je binární opozice jedním ze základních principů strukturování jazyka na všech jeho úrovních. Opozitnost je pak lingvistický termín pro označení jednoho z významových vztahů mezi lexikálními jednotkami, vztahu významové protikladnosti dvou lexémů.² Opozitnost je v tomto pojetí nejzřetelnější manifestací principu binární opozice, co se týče slovní zásoby.³ Budeme se zde zabývat sémantickými opozicemi, vyjadřovanými v lexiku různými druhy **opozit**.

Z hlediska kognitivní lingvistiky je opozitnost základním, kognitivně primárním významovým vztahem, který člověk chápe už v batolecím věku a bez obtíží s ním operuje v každodenní mluvě. **Opozitnost** úzce souvisí s naší orientací v prostoru a čase a s naší tělesností. Jedním z nejzřetelnějších a v této souvislosti citovaných příkladů jsou **prostorové opozice** (např. Wierzbicka 1996, Lakoff – Johnson 2002). Naše tělo je vždy někde a nějakým způsobem umístěno, a tudíž nám naše tělesné

¹ Nejvýraznějším příkladem je rozpracování opozic Pražskou školou v oblasti fonologie.

² V české terminologii se namísto **opozitnosti** užívá převážně termínu **antonymie** (viz 2.1). Tohoto úzu se naše práce nechrání z důvodů, jež uvádíme dále.

³ I v ostatních lexikálně sémantických vztazích sehrává princip binární opozice nepřehlédnutelnou úlohu. Například v synonymii, vztahu založeném na podobnosti. Citujeme z *Kursu obecné lingvistiky*: „V rámci téhož jazyka se všechna slova vyjadřující sousední ideje vzájemně omezují. Synonyma jako francouzské *redouter* „obávat se“, *craindre* „bát se“, *avoir peur* „mít strach“ nabývají svou hodnotu až ve vzájemném protikladu; kdyby *redouter* neexistovalo, přešel by veškerý jeho obsah na jeho konkurenty.“ (Saussure 1996, s. 143) J. Filipec se ve své monografii o synonymech zmiňuje o nedostatečném využití opozitních vztahů v lexikografii při výkladu polysémních lexémů (Filipec 1961, s. 216). Ke vztahu polysémie a opozitnosti se ještě vrátíme (viz 6.1).

prožívání prostoru dává základní pojmy pro orientaci v něm: *nahoře* × *dole*, *dovnitř* × *ven*, *vpředu* × *vzadu*, *k* × *od*, *nad* × *pod*, *vlevo* × *vpravo* atd. Tyto základní orientační protipóly v našem vyjadřování dalece přesahují označování (pouze) prostorových vztahů. G. Lakoff a M. Johnson například ve své knize *Metafory, kterými žijeme* uvádějí některé z těchto opozitních dvojic jako základní pojmy organizující celé pojmové systémy, tzv. **orientační metafory**.

Budeme jim říkat *orientační metafory*, neboť většina z nich má něco společného s orientací v prostoru: nahoru – dolů, dovnitř – ven, vpředu – vzadu, směrem k – pryč od (popř. na – do), hluboký – mělký, centrální – periferní. Tyto prostorové orientace vyplývají z okolnosti, že máme těla jistého specifického typu a že v našem fyzickém prostředí tato těla fungují jistým specifickým způsobem. Orientační metafory dávají pojmu prostorovou orientaci; např. ŠŤASTNÝ JE NAHOŘE. Ta okolnost, že pojem ŠŤASTNÝ je orientován NAHORU, vede pak v češtině k výrazům jako ‚nálada se mi dnes *zvedla*‘. Takové metaforické orientace nejsou nahodilé. Mají svou bázi v naší fyzické a kulturní zkušenosti. (Lakoff – Johnson 2002, s. 26)

Metafory jako ‚nálada se mi dnes *zvedla*‘ nebo ‚nálada *klesla* pod bod mrazu‘ jsou orientovány proti sobě analogicky k opozitům vyjadřujícím opačné směry *nahoru* × *dolů*. Orientační metafory tvoří celá pojmová pole svázaná s touto prostorovou opozicí (např. *zdraví a život jsou nahoře* × *nemoc a smrt jsou dole*) na bázi naší fyzické a kulturní zkušenosti (*zdravý člověk je vzpřímený* × *vážná choroba jej fyzicky nutí ležet*, *mrtvý člověk je fyzicky dole*). To, jak vnímáme, kategorizujeme a popisujeme svět kolem sebe, své zkušenosti i svou „vnitřní skutečnost“ (emoce, nálady atd.), je s tématem opozitního významového vztahu úzce spjato.

I. Němec píše v úvodu svého článku *Odras předkřesťanského a křesťanského modelu světa v jazyce*:

Na vnímání vztahů ekvivalence, disjunkce, průniku a inkluze je založeno poznávání světa. Při tom za důležité zde musíme považovat, že z jevů majících závažný rys společný jsou ve vědomí lidí nejtěsněji asociovány jevy protikladné – v jazyce vyjadřované zejména antonymy (to je statisticky prokázáno asociačními testy). (Němec 1994, s. 263)

O mimořádně těsném sepětí pojmů v opozitním vztahu se ve svých pracích zmiňují i další autoři zabývající se touto problematikou (Červená 1979, Filipec 1997 atd.)

a shodně odkazují na psycholingvistické výzkumy a asociční testy (viz Průcha 1965), z nichž vyplývá, že mezi lexikálně sémantickými vztahy je opozitnost vztahem nejpevnějším. Laicky si lze tento fakt vysvětlit na příkladu: Budu-li znát význam slova *dobrý* a budu ho běžně v řeči používat, obejdu se při tom bez znalosti slov *hodný* nebo *lepší*, ale nelze si dost dobře představit, že nebudu zároveň znát opozitní význam slova *zlý* (nebo *špatný*).⁴ Členy opozitní dvojice se vzájemně vymezují a jeden člen předpokládá druhý, tak jako v našem vnímání skutečnosti pojem *uvnitř* předpokládá nějaké *vně*, *život* je vymezen *smrtí* a *každý rub má svůj líc*.

Zajímavé výsledky korespondující s naším předchozím tvrzením přináší výzkum **sémantických primitiv** A. Wierzbické. Zjednodušeně řečeno jsou to základní lidské pojmy (jako JÁ, TY, NĚKDO, LIDÉ, CHTÍT, ŽÍT, DOBRÝ, ŠPATNÝ atd.), primitivní v tom smyslu, že jsou „nedefinovatelné“ a že pomocí nich lze definovat všechny ostatní pojmy.⁵ Nazývá je také **lexikálními univerzáliemi** – vrozenými pojmy, které jsou „zhmotněné“ (ve smyslu lexikalizované) v lidské řeči. V různých jazycích mají tedy různou lexikální formu, ale vyjadřují týž pojem. Na základě výzkumů celé řady jazyků různých kultur sestavila autorka a její tým seznam sémantických primitiv, mezi něž řadí také opozitní dvojice jako *dobrý* × *špatný*, *velký* × *malý*, *před* × *po*, *nad* × *pod* aj. Ve spojitosti s naším tvrzením o pevnosti sepětí opozit nás zaujala analýza opozitního páru *dobrý* × *špatný* (Wierzbicka 1996, s. 51). Z výzkumů Wierzbické vyplynulo, že všechny zkoumané jazyky tuto opozici mají ve své slovní zásobě, a dále to, že v mnoha jazycích je *špatný* vyjádřeno i složeninou negace+*dobrý*. Zatímco opačný případ, tedy že by negace+*špatný* znamenala nebo dokonce nahrazovala slovo *dobrý*, se nevyskytuje. Distribuce *nedobrý* a *špatný* se různí (autorka hovoří o kulturních rozdílech), ale *špatný* má ve všech jazycích, které používají obě varianty, pevnější pozici než *nedobrý*. Z těchto poznatků vyvozujeme, že

⁴ To je ostatně prokazatelné při osvojování si mateřského jazyka nebo učení se jazyku cizímu. V souvislosti s „velikostí“ se nejdříve naučíme používat slova vyjadřující kognitivně základní protiklad *velký* × *malý*, a teprve potom přicházejí na řadu další stupně škály (*drobný*, *obrovský* apod.).

⁵ Anglické „indefinable“ zde překládáme jako „nedefinovatelný“, což by v češtině mohlo svádet ke konotacím „nevysvětlitelnosti“, „neuchopitelnosti“ a „složitosti“. Tak tomu však rozhodně není, „nedefinovatelný“ podle nás u autorky znamená „prvotní“, „elementární“, pojem, který nepotřebuje, ani nemůže být vysvětlen pomocí jiných pojmů. V knize *Jezyk, umysł, kultura* (Warszawa 1999, s. 9) Wierzbicka odkazuje k přednášce J. Bogusławského, který roku 1965 „indefinibilia“ vykládá analogií k Leibnizovým „atomům mysli“ – tedy jako základní stavební kameny významu, jako „abecedu lidské mysli“, která plní úlohu *tercia comparandi* při rozlišování všech ostatních významů.

opozitnost v jazyce obráží lidské vnímání protikladných pojmů ve světě – totiž to, že protiklady se vzájemně vymezují, ale nejsou od sebe odvozené, prototypická opozita reprezentují dva odlišné pojmy, nikoli jeden pojem a jeho negaci. Ačkoli například z hlediska jazykové ekonomie by bylo žádoucí systém zjednodušit na klad a jeho negaci (*dobrý* × *nedobrý*), lidské vnímání světa a jeho jazykové vyjádření tomu neodpovídá. Už v nejstarších mytických příbězích jsou *Dobro* a *Zlo* vnímány jako dvě rovnomocné soupeřící síly, často personifikovány jako dva protivníci, a tomu odpovídá i fakt, že jazyky obecně si nevystačí při vyjádření této relace s opozicí *dobrého* × *nedobrého*.

A. Wierzbická se v téže knize dále zabývá analýzou sémantických primitiv *před* × *po* a *nad* × *pod* a v této souvislosti si pokládá právě naznačenou otázku jazykové neekonomičnosti při vyjadřování opozitních vztahů. Položme si spolu s autorkou otázku, proč mají všechny jazyky tyto dvojice pojmů, ačkoli by z hlediska logiky bylo možné redukovat je na jeden člen? Například označení časové následnosti: „Y se stalo *před* X – X se stalo *po* Y“. Mezi tato dvě tvrzení můžeme vložit rovnítko a tvrdit, že jsou zástupná, znamenají totéž a tudíž používání protikladu *před* × *po* lze označit za pojmovou redundanci. To je však čistě logická spekulace a jazykový materiál ukazuje něco jiného (používáme dvě lexikální jednotky). Jazyk tímto způsobem reflektuje možnost vnímat událost z různých perspektiv, schopnost, která patří k základní výbavě lidské kognice. Podobně i sémantickou opozici *nad* × *pod* vzhledem k tělesnému prožívání světa nelze redukovat na jeden pojem (ačkoli logicky vzato, když „A je *nad* B“, znamená to, že „B je *pod* A“). Kráčíme-li vzpřímeně prostorem, máme nebe *nad* hlavou a zemi *pod* nohama, a z toho je zřejmé, že pojmy *nad* a *pod* nejsou jednoduše zaměnitelné nebo redukovatelné na jediný pojem, který by tento oboustranný vztah uspokojivě vyjádřil jedním slovem (volně převzato z Wierzbicka 1996, s. 51–59).

Co pro nás z těchto úvah také vyplývá a na co jsme chtěli upozornit, je to, že různé přístupy k výkladu a klasifikaci téhož přinášejí různé výsledky. Není to sice nijak objektivní tvrzení, ale považujeme za důležité zde zdůraznit, že popis a klasifikace opozit na základě klasických logických kategorií a pomocí logických operací má svá omezení. Právě probíraná opozita (*před* × *po*, *nad* × *pod*) se například v takovém

výkladu stávají problematickými a dostávají se na okraj zájmu. Přitom z pohledu kognitivní (resp. kognitivně-kulturní) lingvistiky jde o centrální pojmy.

V této práci se nám pravděpodobně nepodaří podat ucelenou koncepci klasifikace opozit, nebudeme opozitnost popisovat jako uzavřený systém, naší prioritou je spíš zohlednit množství perspektiv, z nichž lze opozitnost nahlížet. Opozitní vztahy chápeme jako téma přesahující meze lexikologie i celé lingvistiky, nejdříve však přistoupíme k výkladu právě v těchto mezích.⁶

2. 1 Antonymie versus opozitnost – terminologické upřesnění

V české jazykovědě (a nejen české) je užívání termínů **antonymie** a **opozitnost** neustálené, případně nepřesné. V některých jazykovědných příručkách a v slovnících se vedle antonymie užívá i termín opozitnost, a tyto dva termíny jsou vykládány jako zástupné; srov.: „Antonyma neboli opozita tvoří dvojice výrazů významově protikladných.“ (Čechová 2000, s. 62).

Takový výklad však nereflektuje funkční rozlišení, jež v sobě tyto dva termíny potenciálně obsahují a mohlo by se zdát, že užívání obou termínů současně je redundantní a není pro lingvistickou terminologii žádným přínosem. V jiných příručkách se setkáváme s reflexí tohoto stavu a terminologickým upřesněním:

„Významová opozitnost (protikladnost), tradičně nazývaná antonymií (dnes se tento termín užívá spíše pro označení jednoho z typů opozitnosti, viz níže) [...]“ (*Příruční mluvnice češtiny* 1996, dále *PMČ*, s. 84); nebo: „Opozitnost (tradičně antonymie) je oblastí výskytu lexémů s protikladným, opozitním významem, tradičně antonym [...] Základní typy opozit zahrnují vedle vlastních antonym (typ 1) i opozita komplementární [...]“ (Čermák 2001, s. 191).

Zmiňovaná nepřesnost spočívá v tom, že se antonymie tradičně užívá pro souhrnné označení všech opozitních vztahů. Většina žáků se v hodinách českého jazyka setkala

⁶ Částečně zde vycházím ze své písemné práce k postupovým zkouškám: *Opozitnost v jazyce a textu*. Písemná práce z českého jazyka I. Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, Ústav českého jazyka a teorie komunikace. Praha, 2002.

a setkává se základní informací, že antonyma jsou slova protikladného významu (tak jako jsou synonyma slova podobného významu atd.). Je to zjednodušení, o němž nelze říct, že je zcela nekorektní, protože většinou se u výkladu antonymie uvádí několik příkladů jako *velký* × *malý*, *rychlý* × *pomalý*, jež skutečně antonymy jsou. Ale dalšími typickými příklady jsou *život* × *smrt*, *den* × *noc* atd., jejichž významový vztah se od uvedených antonym liší (viz dále). Tuto odlišnost je třeba ve výkladu reflektovat a setkáváme se se dvěma možnostmi, jak to terminologicky řešit:

a) zachovat úzus termínu antonymie jako nadřazeného pojmu a podskupiny odlišit (např. přívlastky). Výhodou tohoto řešení je, že respektuje označování sémantických vztahů slovy řeckého původu (ve výkladech stojí antonymie vedle synonymie, homonymie, polysémie aj.), které je vžitě a splňuje požadavek terminologické jednotnosti. Jeho nevýhoda spočívá v tom, že je to užívání vžitě spolu s vágní a neúplnou představou o tom, co je to významový vztah protikladnosti.

b) užívat jako nadřazeného termínu opozitnost, a dělení opět řešit další specifikací jednotlivých skupin opozit (jak jsme se s tím setkáváme už např. v brněnské *PMČ*). Toto řešení volíme pro naši práci, aniž bychom tím chtěli tvrdit, že je bez pochyb lepší. Řadíme se tím k úzu studií (zejména anglicky psaných⁷), které se problémem lexikálního významového protikladu zabývají podrobně a antonymii uvádějí jako podskupinu opozitnosti. Je to přístup, který přisuzuje opozitnosti širší lexikální význam a zohledňuje i takové typy opozitních vztahů, které se do tradičního pojetí antonymie „nevešly“.

V intencích tohoto rozlišení zde používáme termíny **opozitnost** a **opozita** jako nadřazené pojmy, tj. pojmy označující obecně protikladné vztahy dvou lexikálních jednotek, a **antonyma** jako jeden z typů opozitních vztahů.

⁷ Viz např. práce J. Lyonse (1968, 1977). Odtud je také pravděpodobně převzata substantivní forma termínu – „opozitnost“ z anglického „oppositeness“

3. Opozitnost – relevantní rysy a klasifikace

Následující návrh rozčlenění opozitních vztahů na základní typy představuje jakousi základnu, z níž budeme v dalším výkladu vycházet, doplňovat ji i zpochybňovat. Zakládá se zejména na klasické logické klasifikaci protikladů a jejich lingvistické analýze. Opírá se o prameny uvedené v seznamu literatury, zejména však přihlíží k pracím anglického lingvisty Johna Lyonse (1968, 1977), D. Alana Cruse (2000 a spolu s W. Croftem 2004), přednáškám z lexikologie prof. PhDr. Fr. Čermáka na FF UK (z let 2002– 2003), *České lexikologii* (Filipec–Čermák 1985) a *Příruční mluvnici češtiny* (dále *PMČ*, 1995, lexikologie – zpracovala dr. Z. Hladká). Než se přistoupíme k třídění opozit, uvedeme základní rysy, které jsou jim společné.

3.1. Relevantní rysy

Jak uvádí D. A. Cruse (2000), jsou pojmy protiklad a opak v našem uvažování – i jako slovní vyjádření v běžné řeči – srozumitelné, každodenně se s nimi setkáváme a není na nich nic metalingvistického. I lidé netknou sémantikou, stejně jako malé děti, tento významový vztah bez obtíží chápou a používají slova, jež ho vyjadřují. Přesto však není jednoduché opozitnost přesně definovat, resp. definovat ji klasicky jako množinu s jasným ohraničením a jednoznačnými podmínkami, určujícími vlastnosti společné všem členům této množiny. Můžeme však uvažovat o relevantních rysech opozitnosti a jejich kombinacích; s vědomím toho, že stejně jako ostatní významové vztahy je opozitnost konstruktem, který podléhá kognitivním, konvenčním a kontextovým omezením. Budeme tedy konstruovat množiny prototypických rysů různých opozitních vztahů.

Výchozím rysem, společným všem opozitům, je podle pojetí D. A. Cruse **neslučitelnost**, která však není pro opozitnost určující sama o sobě (resp. je vlastní i dalším významovým vztahům). Jaká tedy musí být tato neslučitelnost, aby byla pro opozita charakteristická?

Pokud řekneme „Provoz je dlouhý“ zahrnuje to neodmyslitelně, že „Provoz není krátký“, tzn. *dlouhý* v sobě obsahuje vyloučení pojmu *krátký*. (Volně převzato z Cruse 2000, s. 167.)

Označíme-li nějaké zvíře, například „Toto je pes“, také logicky předpokládáme, že to zvíře nelze zároveň označit za *myš* nebo *velblouda*. V čem se tedy liší neslučitelnost pojmů *dlouhý* × *krátký* a *pes* × *myš*, *velbloud* atd.? Co dělá z neslučitelných pojmů opozita?

D. A. Cruse (tamtéž) navrhuje dva rysy, jež jsou pro opozitní vztah určující: **binarita** a **inherentnost**. Jak můžeme vidět na uvedených příkladech, neslučitelnost sama o sobě nevymezuje počet členů, které se k sobě takto vztahují; základním předpokladem opozitního vztahu je binarita (dvojčlennost). Je třeba rozlišit mezi dvojčlenností nahodilou a inherentní (*čaj* × *káva* proti *nahoru* × *dolů*). Pro opozitní dvojici *nahoru* × *dolů* je dvojčlennost logicky nezbytná, jeden člen nutně vyžaduje existenci druhého členu. Významové protiklady společně vyčerpávají určitou doménu popisu, např. na vertikální ose jsou dvě možnosti směřování, *nahoru* × *dolů*. Proti sobě lze postavit i slova *káva* a *čaj*, ale opozita z nich může udělat jen specifické kontextové omezení (vyplývající např. z nějaké konvence, jako je omezený výběr teplých nápojů v nějakém podniku nebo kladení kultury „kafařů“ a „čajařů“ do protikladu).

Než tedy začneme opozita rozčleňovat, shrneme, co je jim společné: prototypickým rysem lexikálního opozitního vztahu je inherentní dvojčlennost.

3.2. Klasifikace opozit

Ve zmiňovaných odborných publikacích se setkáváme s členěním opozit do dvou až čtyř základních skupin (které se mohou ještě dále větvit). Tato členění více či méně úspěšně reflektují rozmanitost opozitních vztahů. Shodují se v prvním kroku, jímž je rozdělení opozit na dvě skupiny na základě klasické logické klasifikace. Ta dělí protiklady do kategorií pojmů **kontrárních** a **kontradiktorických**. Kontrární opozici pak v lexiku odpovídají antonyma (neboli „protivy“, např. *dlouhý* × *krátký*)

a kontradikci odpovídá komplementarita (neboli „protimluv“, např. *ženatý* × *svobodný*). Ke stejnému prvotnímu dělení docházejí jiným myšlenkovým postupem i C. Croft a D. A. Cruse v publikaci *Cognitive Linguistic*. Vycházejí ze dvou pomyslných schémat, jimiž můžeme opozitnost nahlížet. V jejich podání jsou opozita vlastnosti, o kterých můžeme tvrdit buď, že (a) uvažujeme jejich přítomnost (resp. absenci) ve vztahu k nějaké skutečnosti, anebo (b) předpokládáme jejich přítomnost a uvažujeme o jejich míře (stupni). V případě (a) se hovoří opět o **komplementárních opozitech** – *ženatý* (× *svobodný*) někdo buď je, anebo není, a jen v žertu by se dalo mluvit o tom, že je někdo *ženatější než ...*. V druhém případě mluvíme o **antonymech**, kupř. *dlouhý* × *krátký* – „délka“ nějakého předmětu předpokládá jeho existenci, diskutuje se, zda je spíš *dlouhý/delší než...* nebo *krátký/kratší než...* (Croft, Cruse 2004, s. 167)⁸

Mnoho opozit lze zařadit do jedné ze dvou kategorií – kontrárních a kontradiktorických opozit, existují však další, jejichž povahu toto rozlišení dostatečně nepostihuje.⁹ Vyčleníme pro ně třetí skupinu, kterou pracovně nazveme **ostatní opozita** a v jejímž rámci je budeme dále specifikovat.

3.2.1. Komplementární opozita

... *život* × *smrt*, *pravda* × *lež*, *ano* × *ne*, *bdít* × *spát*, *vlastní* × *cizí*, *válka* × *mír* ...

Z hlediska logiky je tento vztah založený na kontradikci (podle toho též **kontradiktorická opozita**). Z popření jednoho členu vyplývá platnost druhého (princip „buď, anebo“). Toho, kdo není „mezi živými“, považujeme za *mrtvého*.

⁸ Zatímco podle C. Crofta a D. A. Cruse je komplementarita opozitním vztahem v jeho základní (nejzřetelnější) formě, v ostatních pracích převažuje opačný názor, že „základním“ opozitním vztahem „ve vlastním slova smyslu“ je antonymie (např. *PMČ* 1996, s. 85). Pro naši práci takové hodnocení není relevantní, můžeme konstatovat, že obě skupiny obsahují podstatné prototypické rysy opozitního vztahu.

⁹ Nehledě na to, že existuje i mnoho jiných způsobů, jak jinak opozita členit a popisovat. „Vedle již zmíněných kritérií čistě logických je možno třídit tento velký soubor slov do určitých věcně významových okruhů, na jejichž podkladě jsou vypracovány některé věcné a pojmové slovníky. Nabízí se třídění, kde základem takového okruhu může být kritérium času, prostoru, pořadí, tvaru, velikosti, množství, počtu, bytí, vztahu, světla, barvy, zvuku, teploty, chuti, váhy, skupenství, pohybu [...]“ (Červená 1979, s. 122).

Vyhlášením *války* končí období *míru*. Určitá konceptuální oblast je dvojicí komplementárních opozit vyčerpána, tzn. spadá-li něco do jedné z nich, nemůže to zároveň patřit do druhé, a nepatří-li to do jedné, musí zákonitě spadat do druhé.

Komplementární opozita se vzájemně vymezují a doplňují se navzájem ve vyšší významový celek. V ustálených slovních spojeních bývají vyjádřením úplnosti – „Vše má svůj *rub* i *líc*.“

Komplementární opozita jsou často tvořena pomocí záporky *ne-*; záporný člen mívá kladné synonymum, nejčastěji jsou to verba (*trefit* × *netrefit* ~ *minout*). Adjektiva v této skupině nelze stupňovat. V souvislosti s tím se často uvádí, že tyto páry nemají žádný vkladný člen – „Narozdíl od polárních antonym nenechávají mezi sebou žádný prostor pro členy přechodové.“ (PMČ 1995, s. 86), avšak tendence vyjadřovat přechodné stupně (stavu, kvality aj.) je i v této skupině opozit zřetelná – jako například výrazy *polonahý*, *polospánek* a řada metaforických vyjádření „sémanticky anomálních“ vzhledem k tomu, co je pro významový vztah komplementární opozice určující. Zde v rámci klasifikace hovoříme o prototypické situaci, setkáváme se však běžně i s případy, kdy se o nějakém tvrzení říká, že *to není ani pravda ani lež* (nebo kdy se z opozitní dvojice *živý* × *mrtvý* vytvářejí „hybridní“ spojení jako *polomrtvý*, *ani živý*, *ani mrtvý*). Vzniká tím rozpor typu *ano* i *ne*, který je logicky vzato popřením podstaty komplementárního vztahu „bud' (*ano*), anebo (*ne*)“, resp. je to vyjádření nesystémové.

Komplementární opozita mají výpovědní hodnotu sama o sobě – jako dvojice pokrývající svými významy celý rozsah nadřazeného pojmu. Koresponduje to s jejich převážně substantivní formou – vyjadřují zejména substance, „podstaty“ (oproti převážně adjektivním antonymům, jež vyjadřují příznaky). Komplementarita je vyjádřením postoje ke světu, což dokládá např. Hérakleitova filosofie – resp. zlomky jeho *Řeči o povaze bytí* a jejich výklady.¹⁰

¹⁰ Překlady zlomků Hérakleitova spisu *Řeč o povaze bytí* (v překladech Zdeňka Kratochvíla a kol.) jsou dostupné z WWW: <<http://www.fysis.cz/Herakleitos>>. Pod citací zlomku je uveden odkaz na číselné řazení, v němž jsou zlomky na těchto stránkách uvedeny (a mezi něž patří i úvodní motto, zlomek B51). Je nám známo, že Hérakleitos není prvním ani posledním, kdo ve svých úvahách o povaze bytí akcentuje protikladnost (předchází jej básník Homér i milétský myslitelé), nicméně jistá výlučnost se mu přisuzuje – nepojímal protiklad jen jako diferenci, nýbrž zdůrazňoval jednotu protikladů, jejich vzájemné sepětí; navíc uplatňoval protikladnost v popisu

Protože jsou překlady Hérakleitových zlomků zároveň krásnou i názornou ukázkou zacházení s opozitními výrazy, uvádíme z nich příklady, které podle nás charakterizují jednotlivé opozitní skupiny.

Jméno luku je život,
avšak jeho dílo je smrt.

(Kratochvíl, B 48)

Obraz luku představuje protiklady tak, že se vzájemně předpokládají a jsou jeden bez druhého nemyslitelné. *Život* jednoho může představovat *smrt* druhého a naopak. Navíc je luk, podobně jako lyra v jiném Hérakleitově zlomku (zde jako úvodní motto), obrazem obecného stavu světa – „*Luk i lyra jsou v činnosti jen tehdy, když na ně působí protikladné síly, které napínají luk a udržují napjaté struny u lyry. A i nehybnost luku je vytvořena aktivní činností protikladně působících sil*“ (www.fysis.cz/Herakleitos).

3.2.2. Antonyma

... *velký × malý, teplý × studený, hořký × sladký, dobrý × špatný, chytrý × hloupý* ...

Jde o nejobsáhlejší oblast opozitnosti, jíž je v lexikologii věnována největší pozornost. Z hlediska logické klasifikace protikladů spadají antonyma do kategorie pojmů kontrárních (podle toho též **kontrární opozita**). Antonyma se vyznačují tím, že z popření jednoho z členů dvojice nevyplývá nutně platnost druhého, například *velký × malý* (co není velké, nemusí být nutně malé, lze vložit střední člen jako „větší“, „menší“, „nevelký“, zcela běžný je též opis takového středního členu: „ani velký, ani malý“). Jinými slovy antonyma se nedoplňují jako komplementární opozita, nýbrž si vzájemně protirečí.¹¹

všech oblastí lidské zkušenosti. Proto jej zde zmiňujeme, a také proto, že v jeho díle jsou protiklady explicitně vyslovovány v opozitních párech, a toho využíváme v ukázkách.

¹¹ Srov.: *Vše má svůj rub i líc* – toto úsloví využívá komplementárních opozit ve vztahu slučovacím (*rub i líc*), zatímco *Všechno špatné je pro něco dobré* je založeno na antonymech, jež se vylučují, a je vystavěno kauzálně.

Většinou jsou to jakostní adjektiva a jejich odvozeniny. Na rozdíl od komplementárních opozitních dvojic lze oba členy plně stupňovat (proto se také můžeme setkat s termínem **graduální opozita**).

Lze si je představit jako koncové body škály popisu, vyjadřující různé stupně jistého příznaku, např. *vysoký* × (střední – vyšší – nevysoký – nižší) × *nízký*. Tato „škálovost“ je jejich prototypickým rysem. Mají tedy také funkci srovnávací a i v pozitivu bývají interpretovány ve srovnání se základní hodnotou jevu, který popisují (v našem příkladu je to „výška“: *Ten Tomáš je vysoký!*, bude nejspíš znamenat, že vyrostl od minula nebo je vyšší než jeho vrstevníci atd.).¹²

Jak už jsme uvedli, představují antonyma opačné póly nějaké vlastnosti (odtud též **polární opozita**). Člen dvojice, který označuje větší míru relevantní vlastnosti (případně klad) bývá užíván bezpříznakově jako zobecnění kvality. Ve dvojici *rychlý* × *pomalý* je bezpříznakovým členem *rychlý*, v substantivizované podobě také používáme člen „rychlost“. Bezpříznakové členy se vyskytují v neutrálních otázkách po této vlastnosti (*Jak je to dlouhé?* je otázka, která nezahrnuje žádný předpoklad o „délce“ narozdíl od otázky *Jak je to krátké?*, z níž už je patrné, že délka je malá).

Následující chiasmus¹³ z Hérakleitových zlomků poukazuje k charakteru antonym jako škály – přecházejí v sebe navzájem, a to je spojuje, přestože zároveň vyjadřují hraniční kvality jevu.

*Chladné se zahřívá,
horké se ochlazuje,
vlhké se vysušuje,
seschlé se zvlhčuje.*

(Kratochvíl, B 126, zvýrazněno E.Z.)

¹² Srov. : „[...] adjektiva tohoto typu mají srovnávací význam i při absolutním použití v pozitivu. Přirovnání se v tomto případě totiž děje vzhledem k nevyslovenému standardu platnému pro třídu objektů kvalifikovanou adjektivem. Řekne-li se například, že nějaký potok je na jistém místě *hluboký*, chápe se výpověď tak, že hloubka potoka je na tom místě větší, než je standardní hloubka platná pro potoky vůbec“ (Čejka 1992, s. 30).

¹³ Tytéž výrazy se vyskytují „do kříže“, tedy „do X“ - což je znak pro řecké „chí“ a odtud „chiasmus“.

3.2.3. Ostatní opozita

... *koupit* × *prodat*, *vcházet* × *vycházet*, *nad* × *pod*, *dovnitř* × *ven*, *sever* × *jih* ...

Tato skupina opozit, která mají společný rys protichůdnosti, je velmi rozmanitá. Z toho vyplývá i sporná klasifikace opozit, která do ní zde řadíme a která jsou v některých výkladech ponechána stranou. Jejich vztah se zakládá na protichůdném pohledu na označovanou skutečnost, na protichůdném směru pohybu nebo výsledném stavu či na protichůdných hlediscích účastníků situace.

Můžeme je podle toho označovat jako **směrová (vektorová) opozita**, tj. taková, která vyjadřují protichůdný směr (a) pohybu v opačném směru vzhledem k nějakému místu – patří sem slovesa jako *stoupat* × *klesat*, *přijít* × *odejít*, (b) označují opačné koncové body změny stavu (nejedná se pak o totožný pohyb v protichůdném směru, ale spíš o výsledný stav), např. *uvázat* × *rozvázat*, *obléct* × *svléct*.¹⁴ Někdy se samostatně vyčleňují předponové dvojice, které vytvářejí opozitní významový vztah u řady slovesných (nejen) směrových opozit (*nastoupit* × *vystoupit*, *přiletět* × *odletět*). Jeden člen popírá pouze část významu druhého členu (v tomto případě směr) právě pomocí opozitních předpon.

Z hlediska logické klasifikace mají směrová opozita blízko ke kontrární opozici. Například *otevřít* × *zavřít* – označují protilehlé póly činnosti a lze mezi ně vložit střední člen „pootevřít“ (ještě výraznější je tato příbuznost s antonymy, převedeme-li příklad do adjektivní formy *otevřený* × *zavřený*).

Mezi směrová opozita se také řadí výrazy sloužící k orientaci v prostoru a čase – zejména adverbialní a předložkové výrazy jako *nahoru* × *dolů*, *vpravo* × *vlevo*, *vpředu* × *vzadu*, *nad* × *pod*, *před* × *po*, případně slovesné výrazy vyjadřující například orientaci na pomyslné lineární časové ose (*předcházet* × *následovat*). Je zde však velmi prostupná hranice mezi tím, kdy tyto dvojice označují protichůdné směry a kdy popisují nějakou skutečnost (časový, místní vztah) ze dvou úhlů pohledu. V druhém případě mluvíme o vztahu konverzivním.

¹⁴ Slovesné protiklady jako *obléct* × *svléct*, *stoupat* × *klesat* řadí C. Croft a D.A. Cruse do samostatné skupiny opozit, již nazývají **reverziva** (Croft, Cruse 2004, s. 166).

Konverziva v užším smyslu vyjadřují dvě hlediska účastníků téže situace (*koupit × prodat, oženit se × provdat se*).

Konverzivním vztahem je také například relace mezi lexikálními jednotkami označujícími různé reciproční sociální role, např. *učitel × žák, lékař × pacient, pán × sluha, otec × syn*. (PMČ 1996, s. 86).

V širším pojetí je to opozitní vztah založený na vzájemnosti ve spojení s protichůdnou perspektivou. Tento rys je určující pro opozitní dvojice typu *nad × pod* nebo *předcházet × následovat* a považujeme ho za výraznější, než je jejich protichůdné směřování. Proto bychom je zařadili spíše mezi konverziva. Jestliže *A je učitelem B*, pak *B je žákem A*, a stejně tak, pokud *B následuje (po) A*, pak *A předchází (před) B*. Za zvláštní případ „konverze“ lze považovat adjektivní dvojice antonym, která se v komparativu mění v konverziva. Porovnáme-li dvojice *širší × užší* a např. *nad × pod* ve větách *A je pod B*, tedy *B je nad A*, *A je širší než B*, tedy *B je užší než A*, vidíme, že v obou případech jde o jeden vztah, popisovaný ze dvou úhlů pohledu. Antonymní dvojice *široký × úzký* ztratila ve své komparativní formě polaritu.

Z hlediska logické klasifikace mají konverziva blíže k opozitům komplementárním (*zaměstnavatel × zaměstnanec* – vzájemně se podmiňují a vyplňují společně doménu pracovního poměru), ale jejich vztah není úplnou kontradikcí. Nevyhovují také docela základnímu společnému předpokladu opozitnosti, protože jejich dvojčlennost není inherentní. Jejich vztah je sice založen na vzájemném podmiňování, ale nikoli nutném. Konverziva jsou do značné míry závislá na kontextu (či komunikační situaci, konvenci).¹⁵ Stojí tak nejbliže periferní, nesystémové oblasti opozitnosti – kontextovým opozitům.

Následující ukázka ze zlomků charakterizuje jak směrová opozita, tak konverziva v tom smyslu, že různé aspekty téže věci mohou být jimi protikladně popsány v závislosti na perspektivě.

¹⁵ Máme na mysli zvláště konverziva v užším smyslu, jejichž významový vztah je protikladný v rámci určitých omezení – vyjadřuje povýtce sociální interakce dvou účastníků v rámci institucionalizovaných domén (zaměstnání: *nadřízený × podřízený*; rodina: *otec × syn* apod.)

Cesta nahoru-dolů,
jedna a táž.

(Kratochvíl, B 60)

3.2.4 Kontextová opozita

Kontextová opozita jsou dvojice slov, jejichž významový vztah není primárně založen na opozitnosti. V kontextu však jsou proti sobě postavena právě na základě prototypických rysů opozitnosti. V konkrétním užití jsou zdůrazněny ty jejich významové rysy, jež jim dávají charakter opozit. Vezměme si za příklad barvy *zelenou* a *žlutou*, které běžně nejsou považovány za kontrastní, vzájemně se nevymezují, nelze tvrdit, že z popření jedné vyplývá platnost druhé apod. V kontextu živé vegetace se k sobě vztahují jako opozita – např. ve slovesné formě *zelenat se* × *žloutnout*, protože v tomto kontextu na sebe berou významy opozitní dvojice *růstu* × *usychání*, potažmo *života* × *smrti*. Aktualizují se jejich významové rysy spojené v nejširším kontextu s opozicí *život* × *smrt*. Kontextovou opozitnost lze v tomto případě analyzovat jako významový přenos, v němž *zelená* barva reprezentuje *růst/život* a *žlutá* barva *usychání/smrt* (tak jako *úrodná krajina* a *poušť*).

Kontextová opozita mohou být ustálená, tzn. užívají se i bez doplňujícího kontextu a jsou téměř součástí slovníku (*bílé* × *červené* víno, „Dáte si bílé nebo červené?“), nebo jsou ustálená ve frazeologických obratech („To nemá *hlavu* ani *patu*“).

Vstup kontextu do výkladu opozitních vztahů nepřináší pouze téma kontextových opozit. Zkoumání opozit (obecně) v kontextu je vlastně vykročením z hranic slovníku-systému a systémové analýzy do oblasti konkrétních textů, v rámci lingvistiky tedy zkoumání opozit na poli stylistiky a analýzy textu. K tomu přistoupíme později. Zde, v rámci klasifikace představuje kontext jedno z možných hledisek popisu systému opozitnosti v jazyce – kontext lze považovat za negativní vymezení prototypického opozitního vztahu jako systémového jevu ve slovní zásobě, neboť: opozitní dvojice slov je charakteristická právě tím, že její členy se veskrze dostatečně určují navzájem. Čím víc potřebuje k vyjádření významového protikladu kontext, tím víc se taková dvojice dostává na periferii opozitnosti jako systému (*med* × *jed*, *zlato* × *bláto*, *čín* ×

slovo).¹⁶ Pro lexikografa – představíme-li si jeho úsilí určit definitivní kritéria pro vytvoření a strukturaci slovníku opozit – nutně vyvstává problém při stanovení pomyslné hranice mezi centrem a periferií opozitnosti (viz zde 8.1).

Příkladem kontextové opozitnosti může být také *voda × bahno* z Hérakleitových zlomků.

Prasata si libují v bahně,
spíš než v čisté vodě.
(B 13)

4. Definice opozitnosti

Na základě dosavadních poznatků můžeme opozitnost takto definovat:

Opozitnost je jedním z dominantních významových vztahů v jazyce. Spolu s vyjádřením protikladu slouží opozita k vyjádření úplnosti (*život × smrt*), označují rozpětí protilehlých stran, ohraničujících jedno a totéž (*teplý × studený*). Vzájemně se vylučují a zároveň lze tvrdit, že se navzájem předpokládají a doplňují nebo že nabízejí dva úhly pohledu na jednu situaci (*před × po, koupit × prodat*).

Vyjadřování pomocí protikladů je velmi funkční způsob popisu (klasifikace, hodnocení, srovnávání) skutečností, resp. vnímání skutečnosti. Je to způsob funkční a spolehlivý co do shodnosti asociací uživatelů jazyka, což je dáno pevností sepětí protikladů, systémovostí a stálostí tohoto významového vztahu.

¹⁶ Kromě kontextu, který podtrhne protikladné významové rysy dvojice slov (jako např. v travičství se proti zhoubnému, hořkému jedu staví sladký, blahodárny med), mohou sehrávat svou roli ve výběru opozit i vnější vlivy jako například v poezii to, že se slova rýmují.

5. Aspekty opozitnosti

Již jsme upozornili na množství hledisek a relevantních rysů při popisu opozitních vztahů. A zmínili jsme i to, že uvedená klasifikace, ačkoli má široký záběr a zároveň postihuje mnoho zásadních, prototypických vlastností opozitních vztahů, zdaleka nemůže obsáhnout vše. Tématům, která spoluurčují povahu opozitnosti a kterým nebyl v uvedené klasifikaci dán dostatečný prostor, proto věnujeme v následujících podkapitolách pozornost samostatně.

5.1 Příznakovost

V opozitní dvojici se často jeden člen označuje jako příznakový, druhý jako bezpříznakový neboli neutrální. Toto rozlišení lze aplikovat ve všech jazykových rovinách a pojem příznakovost má více významů. J. Lyons (1977) rozlišuje tři základní pojetí příznakovosti, která mohou vystupovat i současně, ale nemusejí.

První z nich souvisí s formální strukturou opozit – **morfologická příznakovost** se týká odvozených opozitních dvojic, v nichž je nositelem morfologického příznaku negativní prefix (tedy ve dvojici *šťastný* × *nešťastný* je první člen bezpříznakový, druhý člen příznakový). Druhá je **příznakovost distribuční**, podle níž je bezpříznakovým členem opozice ten, který se vyskytuje v řadě různých kontextů, v nichž se nevyskytuje člen příznakový. Například v polární opozici *dlouhý* × *krátký*, je bezpříznakovým členem adjektivum *dlouhý*, které je spojeno s kontextem *délky* (zatímco substantivizované formy adjektiva *krátký* – „krátkost“ se v tomto smyslu neužívá). Třetím pojetím je **sémantická příznakovost** (která podle nás zahrnuje i příznakovost distribuční). Sémanticky bezpříznakový člen vystupuje v kontextech, v nichž je opozice neutralizována, resp. nehraje žádnou roli. Mluvíme-li například o počtu dnů v roce, je neutralizován protiklad *den* × *noc*, ptáme-li se na stáří nějakého člověka, neutralizuje se protiklad *starý* × *mladý*. Bezpříznakovost otázky *Jak je [někdo] starý?* spočívá v tom, že nenaznačuje, že dotyčný *je starý*, resp. nezahrnuje žádný předpoklad o stáří. To u adjektiva *mladý* neplatí a v tomto smyslu je sémanticky

příznakové. Toto rozlišení se může v kontextu stírat např. intonačním důrazem, slovosledem nebo různými výrazovými prostředky (Otázku „Jak je ten film *dlouhý*?“ můžeme vyslovit s příznakem obav a adjektivum *dlouhý* pak bude mít význam definovaný protikladem *krátký*, nejedná se už „jen“ o bezpříznakovou otázku po délce trvání). Ovšem stírá se pouze v tom směru, že i užití bezpříznakového členu opozitní dvojice může být příznakové, nikoli naopak. Můžeme tedy spolu s Lakoffem tvrdit, že bezpříznakový člen je kognitivně základní.¹⁷

Za pozornost stojí, že uvedené příklady jsou spojeny s kvantitou, vztahují se k měřitelným jednotkám (kilogramy, metry, hodiny atd.). Na otázky s nimi spojené odpovídáme číselnými údaji a adverbii. Počítáme množství (*Kolik?*; příp. vyjadřujeme míru *Jak moc?*). Z toho lze vyvodit, že právě proto se člen představující v protikladu větší množství (maximum) pojí s označením celé dimenze v substantivizované formě a neutrálních otázkách (velikost, šířka, stáří, síla apod.; *Jak je široký? Jak je velký?* – nikoli *Jak je úzký? Jak je malý?*).

5. 2 Polarita

Polarita je termín užívaný v souvislosti s opozity v mnoha významech. Jedna ze skupin opozit má tento termín v názvu – antonyma neboli polární opozita, tzn. taková opozita, jež označují opačné póly určité skutečnosti a jejichž vztah je předpokladem vymezení každého z nich. S polaritou a polarizací jsou spojeny protipóly **pozitivní** a **negativní**, klad a zápor, které už implikují hodnocení. S těmito „znaménky + / -“ se však operuje na několika úrovních a podle toho můžeme rozlišovat více druhů polarity (podle Cruse 2000, s. 174n.):

¹⁷ Lakoff v knize *Ženy, oheň a nebezpečné věci* rozebírá příznakovost jako jeden z prototypových jevů v jazykových kategoriích a na podobných příkladech sémantických protikladů dospívá k závěru, že bezpříznakový člen opozitní dvojice označuje kognitivně základní dimenzi, tj. objevuje se v neutrálních kontextech. (Lakoff 2006, s. 69)

5.2.1 Polarita morfologická

– týká se slovotvorných opozitních dvojic, v nichž je jeden člen tvořen připojením negativní předpony *ne-* (např. *nešťastný*) a představuje negativní pól.

5.2.2 Polarita logická

– vychází z toho, že jedna negace ruší druhou. Chceme například určit, který z členů komplementární opozice *pravda* × *lež* je logicky kladný a který záporný. Ptáme se, má-li být *pravda* analyzována jako *ne-lež* či naopak *lež* jako *ne-pravda*. Který z členů je záporný? Ten, který umožňuje „převrácení“ významu dvojí negací. Výrok *Je lež, že je to lež* má stejný výsledný význam jako výrok *Je pravda, že je to pravda*, obé znamená *Je to pravda*. Logicky je tedy záporným pólem dvojice *lež*, neboť tento člen připouští v uvedeném výroku negaci „sama sebou“.

5.2.3 Polarita privativní

– je spojována s relativním dostatkem něčeho oproti nedostatku téhož (výrazného rysu). Příkladem může být dvojice + *živý* × *mrtvý* –, v níž je kladný člen nositelem mnoha podstatných vlastností (pohyb, dýchání, myšlení aj.), které záporný člen postrádá.¹⁸ Vyplývá z toho i kategorizace adjektiv *dlouhý*, *těžký*, *hluboký* apod. jako pozitivních v tom smyslu, že mají dostatek popisovaného příznaku (délky, váhy, hloubky).¹⁹

¹⁸ Jako prototypický příklad bývá v angličtině uváděn protiklad + *married* × *single* –, protože ženatý člověk má partnerku, což je zisk (dostatek něčeho) oproti člověku, který je sám. V češtině je však tento protiklad jazykově reflektován odlišně (a často u rodilých mluvčích angličtiny vzbuzuje úsměv): v protikladu *ženatý* × *svobodný*, třebaže je zde také významový rys „nabytí ženy“ (slovotv. sufix: *žen-atý*), není tento zisk tak jednoznačný – vůči protikladu *svobodný* – protože být svobodný má také velkou hodnotu, resp. velmi pozitivní konotace. Ženich vlastně přichází o svou svobodu (viz *loučení se svobodou*). Tento protiklad tedy není v češtině prototypickým příkladem privativní polarit.

¹⁹ Lyons (1977, s. 276n.) uvádí, že na základě privativní polarit lze dělit opozita na dvě skupiny: a) privativní opozita – u nichž lze určit člen mající vlastnost/příznak, tedy kladný člen oproti členu s absencí této vlastnosti (zápornému), tzn. všechna slovotvorná opozita, antonymní opozita aj.; b) ekvipolentní opozita – ostatní protiklady, v nichž oba členy mají kladný příznak/vlastnost, tzn. zejména směrová opozita a některá komplementární, např.: *muž* × *žena*, *sever* × *jih*.

5.2.4 Polarita evaluativní

– úzce souvisí s privativní polaritou, jde o kladné (pochvalné, doporučující) hodnocení proti zápornému (hanlivému, odsuzujícímu), jež je obsaženo v opozitech jako jejich základní významový rys. Prototypem je dvojice + *dobrý* × *špatný* – , jež vyjadřuje samotné hodnotící póly, jež jsou pak dosazovány jako znaménka v hodnocení dalších opozitních dvojic: + *čistý* × *špinavý* – ; + *statečný* × *zbabělý* – aj.²⁰

V rámci polarit lze sledovat jistou hierarchii dominance. Například evaluativní polarita obvykle dominuje polaritě privativní – *čistý* je absencí příznaku, ale přesto je ve dvojici *čistý* × *špinavý* kladem (neboť tato absence je žádoucí). Cruse (2000, s. 175) v této souvislosti uvádí příklad dominance privativní polarit nad logickou – ve dvojici *daleko* × *blízko* je podle něj *blízko* logicky pozitivní, ale *daleko* označuje člen s větším obsahem popisovaného rysu, vzdálenosti. To by znamenalo připsat členům dvojice tato znaménka: + *daleko* × *blízko* – , což však lze jednoduše popřít, aplikujeme-li předchozí tezi o dominanci evaluativní polarit. To, co je blízko, je na dosah, v přeneseném významu *je nám to blízké*, a tudíž to hodnotíme kladně, na rozdíl od toho, co je daleko, co *je nám vzdálené*.²¹

²⁰ S polaritou (resp. evaluativní polaritou) souvisí psychologický aspekt polarizace dvou možností volby při rozhodování člověka. Tedy vyhrocený pocit, že jedna z možností je nutně správná a druhá tedy nutně nesprávná. Málodky člověk (mluvíme zde o západní kultuře) uvažuje tak, že obě možnosti mohou být stejně dobré, resp. stejně špatné, a takové uvažování bychom označili za neprototypické. Vidíme zde analogii s pracemi amerických kognitivních lingvistů Lakoffa a Johnsona a jejich kritikou objektivismu, v němž je zakořeněn princip jediné správné možnosti a princip „vyloučení třetího“ (tedy něco tak buď je, anebo není).

²¹ Jen velmi těžko bychom však mohli výsledky evaluativní polarit zobecňovat. U většiny opozitních dvojic nelze určit negativní a pozitivní hodnotící znaménka ve smyslu definujícího významového rysu slovníkového hesla. Je to spíš otázkou kontextu a spojitelnosti a prostřednictvím textové analýzy lze zjišťovat typický výskyt např. opozit *blízko* × *daleko* s hodnocením *klad* × *zápor* a naopak. Výsledky takových dílčích analýz pak mohou sloužit např. k odhalování stereotypů (uvažme stereotyp *lákavých dálek* v dobrodružné literatuře a stereotyp *dálky jako nešťastného odloučení* v milostné lyrice, jež stojí z hlediska evaluativní polarit proti sobě). Tento způsob polarizace je tedy mnohem víc otázkou konvencí, kulturních a zkušenostních daností a vypovídá tím mnohé o stereotypech ve vnímání skutečnosti.

5.3 Negace

Negace jakožto „popření“ je jedním z definujících rysů opozitních dvojic – jeden člen svým významem zcela nebo částečně popírá význam členu druhého. V lingvistice se používá termín negace ve smyslu „záporu“ – a to buď slovního (lexikálního) nebo mluvnického (gramatického). **Slovním záporem** se míní spojení slova s negativní předponou *ne-*, jež má různou funkci podle toho, jakým způsobem mění lexikální význam svého slova základového (viz též 5.1).²² **Mluvnický zápor** – přidání negativní předpony (záporky) *ne-* k přísudkovému či nepřísudkovému výrazu ve výpovědi, tzn. neguje se celý její obsah – není přímo předmětem našeho zájmu, má však často blízko ke slovnímu záporu. V některých případech lze hovořit o významové ekvivalenci.

Např. výpověď s negací (*Tatínek nespí*) spojuje s výpovědí bez negace (*Tatínek spí*) obdobný kontradiktorický vztah, jaký je mezi komplementárními opozity (*bdít* × *spát*), případně mezi výpověďmi, v nichž jsou tato opozita užitá. (PMČ 1996, s. 86)

Setkání mluvnického a slovního záporu ve výpovědi vede ke zrušení negace: *Ta myšlenka není nesprávná; Ten dopis není nečitelný*. Není tu však úplná shoda s výpovědí kladnou, dvojitým záporem se vyjadřuje klad s jistou výhradou.

5.4 Aspekty slovo tvorné

Opozita se většinou definují jako formálně odlišné lexikální jednotky s protikladným významem. Z hlediska jejich formální stavby jsou prototypickými

²² Slovnímu záporu je věnována také monografie Edvarda Lotka *Lexikální negace v současné češtině* (1973). Komplexní studium negace jej vede k otázce, co se v češtině neguje nejčastěji a co méně často. Odpovědí je vysoká frekvence záporných adjektiv, adverbii a substantiv označujících vlastnosti. Souvisí to podle autora s tím, že jejich funkcí v jazyce je: „příspěvat k větší diferenciaci a bohatší rozlišovací schopnosti jazyka“ (Lotko 1973, s. 12). Z dalších poznatků uvedme ještě některé typické rysy lexikální negace jako nepoměr mezi realizací, fixovanou v textech, a potenci existující v jazyce; dále převahu kontrárního záporu v češtině, pro nějž je příznačná větší slovo tvorná rozvinutost oproti kontradiktorickému; omezení spojená s negovaným členem dvojice ve srovnání s kladným: „...připojením záporného prefixu k základovému slovu se nejen modifikuje význam slova (vyjádření kontradikce, kontrárnosti a míry znaku základového slova), ale podstatně se zužuje rovněž sémantický rozsah, snižuje se jeho frekvence a mění se jeho spojitelnost s ostatními jednotkami textu.“ (Lotko 1973, s. 83)

opozity takové dvojice lexémů, které mají různý slovní základ, tzv. **lexikální opozita** (*brát × dávat, velký × malý, život × smrt*). Vedle toho existují opozitní dvojice téhož slovního základu, rozlišené slovotvorně; jsou to opozita **složená a odvozená**. V těchto případech je nositelem významové protikladnosti pouze jedna část slova, u odvozenin **prefix**, u složenin většinou jejich **první část** (*přivést × odvézt, nadprůměrný × nadprůměrný, starověk × novověk, dobromyslný × zlomyslný*), spíše výjimečně je tomu naopak (*bohužel × bohudík*), ojediněle se setkáváme s kombinací složeniny a odvozeniny (*ohleduplný × bezohledný*).²³

Mezi **odvozenými opozity** můžeme ještě rozlišovat dva typy, v prvním z nich mají oba členy prefix a tyto dva prefixy jsou ve vzájemném protikladu (*přijít × odejít, vstoupit × vystoupit*), v druhém případě je ke slovnímu základu jednoho členu připojen některý ze záporných prefixů, a formálně se tedy odlišují pouze touto předsunutou negací (*cenný × bezcenný, vlastní × nevlastní*). Nejpočetnější z nich je skupina opozit tvořených záporkou *ne-*.²⁴ Jejich významové vztahy jsou však mnohem složitější a rozmanitější a pouhé popření kladného slovního základu je jen jedním z nich (*vařím × nevařím, kov × nekov*). Opozita tvořená záporkou se lexikalizují v dalších významových odstínech, vyjadřují plnou opozici (*souhlas × nesouhlas, šťastný × nešťastný, smrtelný × nesmrtelný*), nebo představují oslabený významový protiklad (*lehký × nelehký, velký × nevelký*).

[...] dochází k posunu významu, vyjadřujícímu malou míru vlastnosti základního adjektiva: přídavné jméno *nevelký* není prostým opakem k *velký*, ale znamená ‚spíše dosti malý, menší‘; *neposlední* má význam ‚spíše přední, nedaleký, nepříliš vzdálený‘ (Červená 1979, s. 242).

O adjektivních dvojicích v tomto specifickém vztahu se mluví jako o **neplných opozitech** (viz např. *PMČ* 1996, s. 87), jejich vztah nevytváří skutečný významový protipól. Plnou opozici pak představuje nahrazení negovaného členu lexikálním

²³ To, že jde o jevy periferní, dokládá i fakt, že v takových případech se setkáváme se spřežkami, nikoli se složeninami vlastními.

²⁴ Lexikalizováno je i mnoho opozitních dvojic utvořených pomocí latinských a řeckých záporných prefixů (*a-, de-, kontra-* aj.) Pojí se se slovy přejatými nebo vytvářejí opozice hybridní (*legální × ilegální, částice × antičástice*).

opozitem (*hluboký* × *nehluboký/mělký*). Toto můžeme považovat za ověřovací test na určení neplné opozice, srov.: *veselý* × *neveselý/smutný* proti plné opozici *šťastný* × *nešťastný*. Funkci oslabení významu lze přirovnat k eufemické funkci elativu v komparativu adjektiv (*nevelký* ~ *menší*).²⁵

Zvláštním případem jsou slova (nikoli už pouze adjektiva), která se po formální stránce shodují s opozity utvořenými zápornkou *ne-*, ale nemají významový protějšek ve svém slovním základu (*neřád, nesnáz, neslýchaný, nerudný*), v některých případech je jejich slovní základ synonymní k negované formě (*nestvůra* ~ *stvůra, nesvár* ~ *svár*). S neplnými opozity mají tedy společnou jen formální strukturu, nikoli významový vztah opozitnosti. Ten v některých případech vytvářejí lexikální opozicí (*nerudný* × *přívětivý*).

5.5 Aspekty slovnědruhové

Další otázka, kterou si v rámci zkoumání opozit můžeme položit, se týká jejich zastoupení v jednotlivých skupinách slovních druhů, tak jak se v českém jazyce tradičně rozlišují. Předchází jí obecnější otázka po působnosti opozit jako pojmenovávacích jednotek vůbec, totiž: Co vše mohou označovat a vyjadřovat a co nikoli?

Opozita v různé míře označují jak substance, tak vlastnosti, děje a jejich okolnosti. Nejvíce je těch, která označují kvalitu, kvantitu, vyjadřují hodnocení, dále označují vztahy (časové, prostorové) a protikladné činnosti a stavy. Z hlediska sémantického kritéria popisu slovních druhů jsou opozita zastoupena především ohebnými slovními druhy základními, z nichž jsou prototypickými reprezentanty opozitního vztahu adjektivní dvojice. I ostatní slovní druhy omezeně vyjadřují protikladnost, pokrytí není rovnoměrné ani co do četnosti, ani co do typu opozitnosti (pro antonyma jsou

²⁵ Takovým porovnáním se ještě více ozřejmí rozdíl mezi dvojicemi *veselý* × *neveselý* a *šťastný* × *nešťastný*, tedy mezi plnou a neplnou opozitností. Adjektivum *nešťastný* v žádném případě nemá funkci zeslabující. Navíc analogicky s komparativem adjektiva (např. *smutnější*) můžeme u negovaného opozita (*neveselý*) také hovořit o vyjádření určitého stupně popisované vlastnosti, zatímco u plné opozice je míra vlastnosti plná (*nešťastný*).

typickým slovním druhem jednoznačně adjektiva, pro komplementární opozita jsou to nejvíce adjektiva, substantiva a verba atd.).

Nejčastěji jsou tedy pojmenovávány protikladné vlastnosti a okolnosti pomocí adjektiv (*vlastní × cizí, ženatý × svobodný, mladý × starý, horní × dolní*), osoby, zvířata, věci a abstraktní pojmy a též vlastnosti a okolnosti pomocí substantiv (*otec × syn, Bůh × člověk, učitel × žák, vlk × ovce, oheň × voda, láska × nenávisť, začátek × konec*), verba označující děje, změny činnosti a stavu (*bdít × spát, dávat × brát, křičet × šeptat, odcházet × přicházet*), adverbia zejména časová a místní určení, dále kvalitu a hodnocení (*včera × zítra, nahoře × dole, tady × tam, dovnitř × ven, málo × mnoho, bohudík × bohužel*). Zřídka se setkáváme s opozitními číslovkami, mohou označovat krajní členy nějaké řady nebo extrémní hodnoty kvantity (*první × poslední, jedinkrát × tisíckrát*). U zájmen jsou to neurčitá záporná, která mohou vyjadřovat protiklad, případně relace mezi osobami (*já × ty, všichni × nikdo, týž × jiný, něco × nic*). Citoslovci lze ojedinele vyjádřit změnu stavu nebo protikladné emoce (*hijé × prrr, mňam × fuj, hurá × ach jo*). Mezi neplnovýznamovými slovními druhy nalezneme nejvíce opozit u předložek, jež mohou vyjadřovat protikladné prostorové a časové vztahy (*s × bez, nad × pod, od × od*). Několik příkladů opozitnosti nalezneme i mezi částicemi (*ano × ne, už × až, možná × určitě*) a poslední slovní druh, spojky, mohou signalizovat protikladný vztah mezi větami (*a × ale*).

Některé opozitní dvojice jsou zastoupeny více slovními druhy a jejich významový vztah se podle toho může různou měrou proměňovat. Vezměme si za příklad adjektivní antonyma *vysoký × nízký*. V adverbialní podobě *vysoko × nízko* jejich významový vztah zůstává nezměněn, popisují krajní póly škály, lze je stupňovat, což jsou charakteristiky antonym. Převědeme-li je však do substantivní podoby, získáme dvojici *výška × „nížka“/nízkost*, která ztrácí nejen polaritu, ale protikladnost vůbec. *Výška* jakožto označení určité měřitelné domény, rozměru ve svislém směru vzhůru, nemá svůj protějšek ani ve slovtvorně napodobeném opozitu, imaginární „nížce“, ani ve výrazu *nízkost*, který je sice formálně korektní, ale významově není výšce protikladný. Opak *výšky* je vyjádřen substantivem *hloubka*, označujícím rozměr ve svislém směru dolů (který je zas v adjektivní podobě vymezen antonymy *hluboký × mělký*). Zatímco antonymní dvojice *vysoký × nízký* a *hluboký × mělký* popisují

protilehlé konce škály rozměrů v daných dvou doménách, opozita *výška* × *hloubka* jsou přímo označením těchto domén a staví se proti sobě na vertikální ose do vztahu komplementárního (s tím, že velkou roli v tomto opozitním vztahu hraje i směrovost – součástí významu výrazů *výška* × *hloubka* je též vzdálenost od určitého bodu v opačném směru²⁶). Tento příklad lze také vnímat jako další poukaz na to, že hranice opozitních skupin jsou částečně prostupné.

6. Opozitnost v souvislosti s jinými významovými vztahy

6.1 Opozitnost a polysémie; opozitnost a enantiosémie

Hovořili jsme doposud o opozitních dvojicích a o binaritě jako o prototypické vlastnosti opozit. I mezi opozity existuje mnoho slov, která mají více významových protějšků. Týká se to slov polysémních, jež vstupují svými jednotlivými významy do různých opozitních vztahů. Například *starý* se svými významy váže k antonymům *mladý* (*sportovec*), *nový* (*mobil*), případně *moderní* (*dům*) či *čerstvý* (*chléb*). A tak jako se určitý význam mnohoznačného slova realizuje až v určitém kontextu, vyjeví se konkrétní opozitní vazba podle označované pojmové domény. Kontext, resp. pojmová doména, jíž daná opozita náleží, vyloučí mnohoznačnost a redukuje skupinu možných opozitních vazeb na jednu z nich. (Mluvíme-li o *starém* člověku, bude protikladem tohoto označení v kontextu lidského věku adjektivum *mladý* spíše než *nový*, v kontextu členství v nějaké skupině tomu bude naopak atd.) Vidíme, že dvojjedlnost opozitního vztahu je vždy nezbytnou součástí smysluplné interpretace, a tím se potvrzuje status binarity jako prototypického rysu opozitnosti.

Polysémie se může vyskytnout na obou stranách a v rámci jedné dvojice pak sledujeme celou řadu významových opozitních vazeb, vzájemně usouvztažněných

²⁶ Viz první dva významy v SSČ pro výraz **výška**: „1. rozměr předmětu ve svislém směru: [...] 2. vzdálenost od zákl. roviny směrem vzhůru: [...]“ a **hloubka**: „1. vzdálenost od zákl. roviny ve směru svislém dolů n. vodorovném dovnitř něčeho: [...] 2. prostor od zákl. roviny směrem dolů n. dozadu, hlubina: [...]“ (Slovník spisovné češtiny 2001, s. 523 a 95).

a vytvářejících složitou strukturu.²⁷

V souvislosti s polysémií se nám vybavuje příklad **enantiosémie**, který má spíše charakter kuriozity. Jde o slovo *pach*, *páchnout*, která původně označovala i příjemný pach, tedy dnešní *vůni*. Jako příklad enantiosémie – protikladu dvou různých významů polysémického lexému – v současné slovní zásobě češtiny uvádějí J. Filipec a F. Čermák sloveso *brát*, které znamená „odnímat z vlastnictví“ (*brát někomu peníze*) a zároveň „přijímat do vlastnictví“ (*brát od někoho peníze*). Zmiňují též výskyt enantiosémie předpon (Filipec 1985, s. 123).

6. 2 Opozitnost a synonymie; opozitnost a koheponymie

Opozita a synonyma mají tu společnou vlastnost, že pojmenovávají jevy téhož významového okruhu z různých aspektů. V definicích se staví proti sobě jako vyjádření podobnosti oproti rozdílnosti významů, a zároveň je jim společná podmínka významové blízkosti, která má u opozit navíc charakter vzájemného podmiňování. *Příruční mluvnice češtiny* k tomu uvádí:

Na rozdíl od synonymního nebo koheponymního vztahu nevytváří opozitnost celé slovní řady nebo skupiny, nýbrž spojuje pouze dvě lexikální jednotky (*vysoký* × *nízký*) nebo dvě skupiny synonymních lexikálních jednotek (*statečný*, *nebojácný* × *zbabělý*, *bázlivý*). (PMC 1996, s. 84)

Lze jistě myslet i dvě skupiny synonymních lexikálních jednotek s různým počtem členů na každé straně opozice. Členy takových uskupení jsou pak mezi sebou

²⁷ V souvislosti s tímto tématem nás zaujal příspěvek Lucie Saicové-Římalové *Silný a slabý v češtině (Obraz světa v jazyce 2001, s. 88n.)*, v němž autorka modeluje a analyzuje schémata titulních opozitních adjektiv. Zabývá se užíváním těchto adjektiv v souvislosti s označením člověka (jako *silného* × *slabého*) a poukazuje na rozdílnost konotací spojovaných se *silný* a *slabý*, zvláště pak v jejich užívání ve spojení s muži na jedné straně a ženami na straně druhé. Rozdílnost hodnocení *silných* a *slabých* mužů a žen přisuzuje stereotypům ve vnímání opačných pohlaví. Z analýzy slovníkových hesel vyplynulo pro tento polysémní opozitní vztah následující: adjektivům *silný* a *slabý* bývá přisuzováno 10-12 různých významů a ve většině z nich jsou pokládána za antonymní protiklad. Jejich schémata jsou tedy velmi podobná, rozdíl autorka nachází v tom, že některé významy adj. *silný* se u jeho protikladu vůbec nevyskytují a řada významů *slabý* je ve slovnících od *silného* odvozována (autorka uvádí např. 3. význam v SSJČ *silný*: vlivný, mocný; *slabý*: málo vlivný, málo mocný). Toto zjištění nás zaujalo jako další doklad pevnosti sepětí opozitních dvojic a jejich systémového charakteru. Schémata tíhnou k symetrii, paradigma „sémanticky chudšího“ členu dvojice je doplňováno odvozováním významů od „bohatšího“ členu (resp. sémanticky bezpříznakového, viz 5.1).

provázány řadou různých významových vztahů a tvoří složité struktury. J. Mistrík vyčleňuje z tohoto hlediska tzv. absolutní opozita, tzn. takové páry, jejichž členy nemají synonyma (*živý* × *mrtvý*), od ostatních, jež vytvářejí synonymické řady, ať už na obou stranách opozitního páru, nebo jen na jedné z nich (*čistý* × *špinavý*, *umazaný*, *nečistý*; volně převzato z Mistrík 1985, s. 124). Otázka absolutní opozitnosti je však sporná. Mistríkův příklad komplementárních opozit *živý* × *mrtvý* lze např. doplnit negací: *neživý*. Do opozitních významových vztahů navíc vstupují příznaky stylové příslušnosti (za synonymum adj. *mrtvý* lze tedy považovat např. eufemismus *zesnulý*). Podrobný výklad ke vztahu opozitnosti a synonymie podává J. Filipce v monografii o synonymech, v níž uvádí jako „výsledek křížení synonymických řad s antonymy tzv. skupiny stupňovité“ (Filipce 1961, s. 222n.). Podává zde příklady skupin tří- i vícečlenných: *vášnivý* – *lhostejný* – *chladný*; *všichni (každý)* – *mnoho (četní, početní, kolik!)* – *více* – *někteří* – *několik* – *jeden* – *nikdo (žádný)*.

V *Příruční mluvnici češtiny* nás ještě zaujalo tvrzení, že opozitnost by mohla být považována za specifický druh kohyponymie (PMČ 1996, s. 84). Autoři to pouze konstatují a dále nerozvádějí. Vysvětlení nalézáme v monografii J. Filipce, z níž jsme právě citovali a opět budeme:

[...] antonyma je třeba chápat v těsné souvislosti se synonymy, slovy souřadnými a rodově nadřazenými. Stejně jako u synonym jde i zde o vztah jisté rozrůzněné podobnosti, a to vzhledem k jisté kvalitě, kvantitě, hodnotě, poloze, času nebo existenci. V tomto rozrůznění představují antonyma specifická slova souřadná, podřízená jistému pojmu, který je v obou daných pojmech implikován (Filipce 1996, s. 222).

Podle nás jsou také styčnou plochou kohyponymie a opozitnosti např. cyklicky uspořádané uzavřené podsystémy (jako pojmenování ročních období a světové strany), což jsou kohyponymní skupiny, v rámci nichž se realizují opozitní vztahy (např. *sever* × *jih*, *východ* × *západ*).

7. Opozitnost a lexikální vývoj

Opozitní vztah je příkladem asociativního spoje s širokou působností ve vývoji slovní zásoby. Tímto tématem se podrobně zabýval I. Němec v několika článcích (např. Němec 1969, 1989) a monografii *Vývojové postupy české slovní zásoby* (1966). Uvádíme zde tedy zejména souhrn poznatků z těchto prací.

Pevnost sepětí kontrastních obsahů v našem vědomí se projevuje tím, že lexikální jednotky v takovém vztahu se svým protějškům přizpůsobují, a to po stránce formální i významové, a že dochází k tomu, že k lexikálním jednotkám, které takový protějšek nemají, se antonyma (opozita) dodatečně přitvářejí. (Němec 1966, s. 75)

Němec pak ve svých studiích ukazuje, jak se opozitní dvojice sblíží po stránce hláskoslovné, tvaroslovné či slovtvorné (např. nč. *bohatnouti* ze stč. *bohatěti* příkloněním k opozitu *chudnouti*) i po stránce významové (např. stč. *hořký* s významy (1) „horký“ a (2) „hořký“ se omezuje vlivem opozita *sladký* na druhý význam). Co se týče přitváření opozitních protějšků, kromě častého předsouvání a ojedinělého odsouvání zápornky *ne-* jde většinou o dva typy slovtvorného procesu – dosazení opozitního formantu při zanechání slovního základu (*nadřídít* ke staršímu *podřídít*), nebo naopak dosazení opozitního základu při zanechání formantu (*běloši* ke staršímu *černoši*).

Všechny tyto příklady mají společný rys systémovosti. Průběh změny nebo přitváření nové jednotky poukazuje na těsné sepětí jednotek, jež jsou v opozitním vztahu.

Stejně jako synonyma nebo obecně výrazy významově souřadné jsou opozita lexikálními jednotkami různé formy, ale stejného sémantického okruhu. Opozita se však pevněji než ostatní jednotky drží v centru slovní zásoby – díky svému vzájemnému vztahu –, a proto jim méně hrozí ústup na periferii či zánik.

8. Opozitnost v lexikografii

Zdůrazňovali jsme už mnohokrát, že charakteristickým rysem opozitního vztahu je systémovost. V článku J. Filipce s příznačným názvem *Systémovost antonymie* (Filipce 1994) se můžeme dočíst, nakolik může být pro tuto svou vlastnost opozitnost užitečná při řešení sporných lexikografických otázek, např. tím že opozita spolehlivě signalizují různé významy polysémních slov (viz kap. o polysémii 6.2). Představu o úloze opozitnosti ve výstavbě slovníkového hesla shrnul ve svém článku F. Čermák do několika vět:

Opozitnost je systémově mnohem závažnější než synonymie a je i nepsanou první solidní oporou lexikografa v sémantickém bludišti splývavých rysů. Objektivně je v převážné míře nadjazyková a odráží člověkovu logicko-pojmové mapování světa, které má zřejmě silně univerzální charakter. Vedle vyznačení bezpříznakového členu opozitního páru, pokud existuje, by i zde bylo vhodné užitečná paradigmatata opozit uvést celá, s příslušnými odkazy, popř. i komentářem. Míra podílu opozit na vlastním výkladu významu zůstává přitom otevřenou otázkou. (Čermák 1992, s. 256)

Vedle otázky úlohy opozitnosti ve výkladu významu slovníkových hesel je zde téma samostatného slovníku opozit. V řadě jazyků (polština, ruština, ukrajinština, angličtina, italština, francouzština, němčina) již takové slovníky byly vypracovány. Většina z nich byla vydána v 90. letech 20. stol. a na počátku tohoto století.²⁸ Nabízí se otázka, k čemu takový druh slovníku může sloužit, kromě toho, že je to jeden ze způsobů, jak nashromáždit a popsat velké množství slovní zásoby. Odpovědi lze nalézt v polském slovníku, u něhož se nyní zastavíme.

²⁸ Některé jsou spojeny se slovníkem synonym, jako např. německý a anglický: *Wörterbuch der Synonyme und Antonyme*. Frankfurt am Main, 1995; *The Pan Dictionary of Synonyms and Antonyms*. 1991) nebo italský: *Nuovo dizionario dei sinonimi e dei contrari*. Novara, 1999). V ruštině a polštině vyšly slovníky antonym samostatně: *Slovar' antonimov ruskogo jazyka*. Moskva, 2002; *Słownik antonimów*. Warszawa, 1996. Nalezli jsme také slovník antonym sibiřského dialektu: *Slovar' antonimov sibirskogo govora*. Tomsk, 2003.

8.1 Slovníky antonym

V úvodu polského slovníku antonym, vydaného roku 1996 ve Varšavě, se píše o potřebě slovníku tohoto typu s poukazem na fakt, že pomocí protikladů velmi často organizujeme své výpovědi, kategorizujeme jimi skutečnost od útlého věku a setkáváme se s nimi jak v každodenní komunikaci, tak v literatuře od nejstarších záznamů lidové slovesnosti až po díla současná. K samotnému využití takového slovníku vyplývá z úvodu asi tolik, že kromě bohatého materiálu skýtajícího příležitost zamýšlet se nad vnitřní stavbou daného jazyka a inspirativními souvislostmi, jež rozmanité opozitní vztahy odhalují, je tato publikace praktickou příručkou pro každého, kdo se zabývá stylistikou, jak ve výuce, tak při vlastním psaní či překládání.

Sestavení každého slovníku s sebou nese požadavek jasných kritérií pro výběr lexikálních jednotek a jejich uspořádání. *Słownik antonimów* je z tohoto hlediska zajímavým experimentem. Jeho autoři se neomezili na sebrání systémových opozit, založených na objektivním významovém vztahu, to jest takovém vztahu, v němž se členy opozitní dvojice významově dostatečně určují navzájem bez potřeby kontextového doplnění. Jejich pojetí antonymie v tomto slovníku představuje zřejmě nejširší možné pojetí opozitních vztahů vůbec. V mnohosti kritérií pro označení významového vztahu jako opozitního je tu společným jmenovatelem pojem **sémantický kontrast**. Kritérium na takovém stupni abstrakce dává autorům velkou volnost. Jde tedy do značné míry o práci autorskou, o vytvoření jakéhosi modelu polštiny v protikladech, který se při své odvážnosti nevyhne sporným a zarážejícím návrhům. Sami autoři na úvodních stranách konstatují, že jejich práce nemá ambici stanovit „co je a co není antonymem“,²⁹ nýbrž nabízí a napovídá, co vše v určitém postavení (resp. v jistém kontextu) může nabývat protikladného významu. Nejde tedy o zafixování faktického stavu polských opozit a jejich užívání, jako spíš o „generování možných odpovědí na možné otázky“ související s protikladnými vztahy.

Typy protikladných významových relací odvozují autoři z pojetí J. Apresjana³⁰

²⁹ Tato i následující citace kurzivou v uvozovkách a dále klasifikace i příklady opozitních vztahů a) – n) jsou převzaty z úvodu *Słownika antonimów* (s. 9-20).

³⁰ Apresjan, J. *Semantyka lexikalna*. Wrocław, 1980 (orig. Moskva, 1974).

a doplňují dalšími významovými vztahy, jež přesahují tradiční pojetí opozitnosti směrem k pojetí sémantických kontrastů jako kontextových jednotek. Z Apresjanovy klasifikace vycházejí autoři v popisu následujících opozitních relací:

- a) počátek a konec jevu (*objevit se* × *zmizet*);
- b) protichůdná činnost (*sestavit* × *rozebrat*);
- c) vlastnost a její opak (*mladý* × *starý*);
- d) protipóly velikosti, míry, intenzity (*vysoký* × *nízký*);
- d) orientace v prostoru (*vpředu* × *vzadu*);
- e) barva (*zelenat se* × *žloutnout*);
- f) chuťové počítky (*kyselý* × *sladký*);
- g) opačné pohlaví (*dívka* × *chlapec*);
- h) relace emocionální a intelektuální (*strach* × *odvaha*);
- ch) odlišné sociální role (*učitel* × *žák*);
- i) protichůdné fáze (*předtím* × *potom*);
- j) stylistické varianty (*herec* × *komediant*).

A rozšiřují tento výčet o další typy vztahů, v nichž lze spatřovat vyjádření protikladu:

- k) hierarchičnost (*část* × *celek*);
- l) kauzativita (*naložit* × *nosit*);
- m) komplementarita (*otázka* × *odpověď*);
- n) kulturní protiklady (*emancipovaná žena* × *domácí puška*).

Vidíme, že klasifikace je značně heterogenní a může vyvolat řadu podivení. Například *otázka* a *odpověď* jsou primárně spíše ve vztahu souřadnosti, než opozice, ale v kontextu jedné sekvence dialogu je lze považovat za ideální dvě části, jež se logicky nezbytně doplňují v celek. A jejich protikladnost i vzájemné sepětí vynikne například v paradoxním výroku *mít na každou odpověď otázku* nebo *otázky bez odpovědí*. Autoři nevysvětlují, proč například zařadili mezi opozitní relace i kauzativitu. Jak už jsme

však zmiňovali, není jejich záměrem odrážet ve slovníku systém opozitnosti. V této příručce lze spatřovat něco jako průvodce po možnostech zapojování lexikálních jednotek do různorodých kontrastních relací.

Toto kreativní založení slovníku vychází z předpokladu, že v zásadě každé slovo má své kontextové „antislovo“, a tak například slovo *otec* může v závislosti na kontextu – a) živočišný druh, b) pohlaví, c) generace, d) stylistická varianta – nabývat různých protikladných relací: a) *samec*, b) *matka*, c) *syn*, d) *tatínek*.

Z kontextového pojetí opozitnosti vyplývá i technické řešení příručky. Slovník je rozdělen do dvou částí: první v pořadí je **index**, v němž jsou abecedně řazeny lexikální jednotky s navrhovanými opozity a přiřazeným číslem, odkazujícím k hnízdu. **Hnízda** a jejich opozita – tzv. **antihnízda** tvoří druhou, textovou část slovníku. Každý hnízdový lexém pod sebou v odstavci shromažďuje ty výrazy, jež mohou nabývat opozitního významového vztahu s výrazy spadajícími pod antihnízdový lexém. Tento systém tak nabízí protikladná kontextová pole, z nichž si pak uživatel může vybrat opozitní pár, případně je odkázán k dalšímu hnízdu. Pro názornost uvedeme příklad, zvolíme heslo *życie* (× *śmierć*). V indexu je pod sebou celkem 20 záznamů, prvních pět zde uvádíme (*Słownik antonimów* 1996, s. 609-610):

życie ↔ *marazm* 79

życie ↔ *niebo* 1061

***życie* ↔ *śmierć* 3222**

życie cielesne ↔ *życie duchowe* 393

***życie doczesne* ↔ *życie wieczne* 3223**

...

Vytučněným písmem jsou zvýrazněna hesla, jež jsou přímo hnízdovými lexémy, ostatní patří pod jiná hnízda (v prvním případě jsme například k pátrání po dalších opozitech odkázáni do antihnízda 79: ***bezczytność*** (tedy *nečinnost*, *pasivita*), v němž je vedle marasmu nashromážděných dalších 34 výrazů, jako jsou *apatie*, *mrtvolnost*, *lenost*, *únava* aj., jež podle autorů mohou také vstupovat do opozitní relace s hledaným výrazem *życie* (umístěném zde v protikladném hnízdě pod hnízdovým heslem 80:

aktywność – *czynność, aktywność*). Hnízdová hesla, k nimž jsme odkazováni, představují významové aspekty hledaného výrazu, jež mohou jednotlivě vstupovat do opozitních vztahů (viz citované záznamy ze slovníku: *život* × *smrt* jako *aktivita* × *pasivita*, *země* × *nebe*, *tělesnost* × *duchovnost*, *život pozemský/konečný* × *život věčný* atd.).

Zůstaneme-li v textové části a vyhledáme hnízda základního opozitního páru *život* × *smrt*, může být překvapivé, jaký je nepoměr v množství nashromážděných výrazů – pod hnízdovým heslem **śmierć** nalezneme více než dvojnásobek záznamů ve srovnání s heslem **życie**.³¹ Obsah hnízdových odstavců není dále členěn na podhnízda, ale shromážděná slovní zásoba je rozdělena (symbolem ♦) do skupin na základě významové podobnosti, např.: ♦ umírání, skon, agónie, smrtelné lože, hodina smrti ♦ smrtka, anděl smrti ♦ atd. (*Słownik antonimów* 1996, s. 873).

Jak vidno, slovník se neomezuje na jednoslovné výrazy, ale zahrnuje i ustálená slovní spojení a frazémy. Hnízdová hesla obsahují i konotované významy, příp. nás k nim odkazují do dalších hnízd, a podávají tak celistvý obraz o užívání hledaného výrazu nejen ve vztahu k jeho opozitu. *Słownik antonimów* je vlastně zobrazením slovníku přirozeného jazyka tak, jak jím polština vyjadřuje protikladné skutečnosti. Způsob jeho vypracování koresponduje s pojetím významu a metodami jeho uchopení v kognitivní lingvistice.³² To dokládá např. i zohlednění kulturně podmíněných protikladů (viz výše – typ opozice n) kulturní protiklady) a typy textů, na něž autoři v úvodu poukazují a z nichž uvádějí příklady – tedy texty folklorní, umělecké a oblast frazeologie a každodenní komunikace. *Słownik antonimów* je tedy propojením klasické lexikografie a kognitivního přístupu k popisu jazyka. Je dobrým příkladem toho, jak lze strukturovat slovní zásobu, resp. její část tak, aby zároveň něco vypovídala o jazykovém obrazu světa.

³¹ Reflexe života a smrti je tématem diplomové práce D. Patočkové *Obraz života a smrti v českém jazykovém obrazu světa* (2006), která při svém zkoumání čerpá z lidové slovesnosti. Konstatuje zde, že v z uvedené opozice je *smrt* ten člen opozice, který je v lidové slovesnosti reflektován více. „Vysvětlení můžeme spatřovat v tom, že lidé neměli potřebu snažit se uchopit pomocí metafor něco, co se jim jevilo jako přirozené nebo běžné. Smrt představovala událost výjimečnou, obávanou a zřejmě i hůře pochopitelnou než každodenní život [...]“ (Patočková 2006, s. 11).

³² Kognitivistické chápání významu oproti „klasickému“ strukturnímu (význam popsateľný pomocí sémické analýzy) shrnuje např. I. Vaňková: „Vykládá se celostně, jako prototypový způsob pojetí předmětu v lidské mysli, jako (jazykový) obraz daného jevu, tak, jak se vynořuje z různých metonymických, metaforických aj. modelů, jak se větví do různých významových rovin a celků. Jde o celistvý obraz, který má ve svém základě naši lidskou zkušenost, včetně té tělesné a smyslové. Zkušenost není možné rozkládat na elementy, lze ji pojímat jedině jako celek – holisticky: a to platí i o významu“ (Vaňková a kol. 2005, s. 80).

9. Opozitnost ve frazeologii a idiomatice

Zvláštní pozornost ještě věnujme opozitnosti v ustálených slovních spojeních frazeologických/idiomatických.³³ Frazémy/idiomy (dále FI) se svou ustáleností a anomáliemi vydělují z běžného, „pravidelného“ jazyka. Na jednu stranu ustálenost jejich významu umožňuje fixaci do slovníkového hesla, na druhou stranu ale jejich používání vykazuje četné variace. Zapojením do textu ožívají a vykazují vysokou míru potenciálního významu. Užívání FI je specifikem každého jazyka a odráží se v něm jeho „jazyková kultura“ (srov. Filipec–Čermák 1985, s. 166n.). Proto také je oblast FI v centru zájmu kognitivní lingvistiky, podle níž FI zásadním způsobem svědčí o charakteru jazykového obrazu světa (srov. Vaňková a kol. 2005, s. 62). Existence frazémů je například výrazným signálem sdílených konotací daného jevu v jazykovém společenství, resp. poukazuje na prototypové/stereotypové jevy (srov. tamtéž, s. 88n.) Významná je také evaluativní složka významu FI, jíž mluvčí vyjadřuje postoj k skutečnosti (srov.: pozitivní/negativní konotace spojené s dvojím vyjádřením rychlosti *letí jako vítr* × *utíká, jako by mu hořela koudel u zadku*).

Jak se na existenci FI podílí opozitnost, lze zkoumat v zásadě ze dvou hledisek. Prvním z nich je podíl opozitních lexémů na stavbě FI, druhým jsou opozitní vztahy, do nichž vstupují dvě frazeologické jednotky vůči sobě navzájem. Co se týče druhého hlediska, uvádějí autoři *České lexikologie*, že některé typy opozitnosti (komplementárnost, antonymie) jsou v FI zastoupeny méně než jiné (jako konverznost). Srov.:

Charakteristické pro FI je i časté řetězení konverzních vztahů, srov. *hodit někomu něco na krk, mít něco na krku, mít něco z krku*. [...] Běžná antonymie, např. *být studený jako led : pálit jako čert* zpravidla nebývá kontradiktorní a jen málokdy je jednoznačná a reflexivní. Podstatně ji omezuje anomální transformovatelnost řady výrazů, zvláště v možnostech užít takový výraz v prosté negaci. (Filipec–Čermák 1985, s. 210)

³³ Dle pojetí frazému/idiomu ve *Slovníku české frazeologie a idiomatiky*: „Za takový výraz se považuje ustálená kombinace jednoho slovního druhu s jiným, popř. kombinace komponentů stejného slovního druhu, příznačná tím, že minimálně jeden z komponentů je omezen právě na tuto kombinaci v daném významu a funkci“ (*SČFI II* 1988, s. 9).

(Představme si negaci přirovnání *Ženete se sem jak velká voda* jako příklad netransformovatelnosti tohoto frazeologického výrazu – *velká voda* × „*malá voda*“.)

Co se týče prvního hlediska, totiž podílu opozit na stavbě FI, ukazuje se, že vyjádření protikladných skutečností, případně hyperbolizace protikladů, je obsažena v četných frazeologických obrazech, ať už větných či kolokačních. Opozita zde slouží pro zdůraznění rozporů a extrémních kontrastů, k poukázání na paradoxní sepětí protikladných jevů, hyperbolizace kontrastů nebo převrácení rolí bývá prostředkem komiky atd. (*Sytý hladovému nevěří; I černá kráva bílé mléko dává; Dlouhé vlasy – krátký rozum; papírový hrdina; nebe a dudy*).

Specifickou podskupinou FI je typ kolokačních frazémů, nazývaných **binomiály**. Jak se uvádí v *Encyklopedickém slovníku češtiny*, je to „velmi starý typ frazému, který zná řada jazyků“ a „jeho komunikativní efekt je velmi výrazný“ (*Encyklopedický... 2002, s. 53*). Binomiály jsou ustálené kombinace dvou autosémantik stejného slovního druhu, mezi nimiž nalézáme i řadu opozitních spojení jako: *od hlavy až k patě, ve dne v noci, od kolébky až do hrobu, od shora až dolů, pán nepán, první poslední, široko daleko, chtě nechtě, v zimě i v létě* atd. Často se s nimi setkáváme v lidových písních a pohádkách (*bylo nebylo, přes hory a doly*). Vidíme, že v nich jsou explicitně vyjádřeny protiklady, ale jejich opozitní význam je potlačen. Hraniční meze označované skutečnosti jsou k sobě postaveny tak, že nezdůrazňují ani tak kontrast protikladů, jako úplnost toho, co ohraničují (prostor – *od hlavy až k patě, od shora až dolů*, čas, resp. nepřetržitost trvání – *ve dne v noci, v zimě v létě*); nebo se v těchto spojeních protikladnost ukazuje tak, jako by na ní nezáleželo (*chtě nechtě, pán nepán*). Jiné binomiály prostým řazením opozit vedle sebe (pomocí spojek *a, i*) vyjadřují neoddělitelnost „dvou stran téhož listu“, spjatost protikladů ve světě: *lesk a bída, rub i líc, příliv a odliv, radosti i strasti, světlo a stín...* Nacházíme je často v umělecké literatuře i žurnalistice (kde se z nich stávají klišé jako *příliv a odliv finančních prostředků*).

10. Opozitnost v textech (a jazykovém obrazu světa)

Opozitnost jako lexikálně-sémantický jev je založena na významovém vztahu jedné lexikální jednotky ke druhé a jako takovou jsme ji ve strukturním pojetí klasifikace převážně popisovali – jako binární paradigmatický vztah, v němž si páry vzájemně „vystačí“ se svým opozitním vymezením. Ve chvíli, kdy vstupuje opozitnost do textu, začíná se podílet na utváření jeho povahy, např. na vytváření autorského stylu uměleckého textu. Je také součástí rozmanitých poetických figur a má podíl i na celkové kompozici textů, ať už básnických nebo prozaických, i těch ne-uměleckých.³⁴

Analýza opozitních vztahů – jejich typů a způsobu využití v textu – může být užitečným nástrojem kritické analýzy diskurzu³⁵: jak a proč jsou určité jevy (zvláště v kontextu sociálním) polarizovány a jaká hodnotící znaménka jsou jim přisuzována; poukazují ke stereotypům, příp. manipulativním tendencím autora textu či ideologii řeči nějaké instituce/moci.³⁶ V oficiálních textech se například bedlivě sleduje, jak je nakládáno s opozicemi *svůj/vlastní* × *cizí*, resp. *my* × *oni* a s jejich konkrétními realizacemi v souvislosti s příslušníky různých sociálních skupin. Vezměme si například choulostivou kontextovou opozici *černí* × *bílí*, zastupující reprezentanty romské menšiny a Čechy; protože označení *černí* se považuje za hanlivé, objevují se v textech jejich opisy jako *spoluobčané snědé pleti*, jež mají zeslabit kontrast

³⁴ Případně se opozitní lexémy podílejí i na grafické podobě textu, jako v případech chiasmů, v nichž jsou opozitní výrazy umístěny do kříže (jako např. Hérakleitův zlomek B62, zvláště E.Z.):

Nesmrtelní jsou *smrtelní*,
smrtelní jsou **nesmrtelní**:
jedni žijí smrt těch druhých,
druzí umírají život těch prvních.

³⁵ Resp. stylu diskurzu, jak o něm píše např. J. Hoffmannová: „diskurz je konstituován v mnoha rovinách sociální organizace a sám v nich působí konstitutivně“, „z hlediska kritické lingvistiky není žádný diskurz neutrální“. Celkový styl diskurzu obráží soustavu postojů a přesvědčení, hodnotovou hierarchii v něm obsaženou. (Srov.: Hoffmannová, J.: *Stylistika a Praha : Trizonia, 1997, s. 56n.*)

³⁶ Na mysli máme v tuto chvíli konkrétně knihu *Řeč komunistické moci*, v níž je analýzou novinových článků a dobové propagandy odhalován ideologický obraz světa komunistické moci. Ukazuje se, že tato řeč staví do protikladu vše komunistické (potažmo socialistické) vůči všemu kapitalistickému (potažmo imperialistickému) s naprostou důsledností; vytváří schéma, v němž všechny konotace spojené s kapitalismem jsou záporné vůči kladům komunistického systému. To má za důsledek dojem svou separovaných světů, stojících ve zřetelně polarizované opozici. Korespondence s faktem, že nedemokratické politické systémy obecně mají tendenci uzavírat se vůči ostatnímu světu (do svých vlastních hranic a zákonů), je zřejmá. (Srov.: Fidelius, P.: *Řeč komunistické moci*. Praha : Triáda, 2002.)

a vyhnout se negativním konotacím.³⁷ Jde tu o proces, kdy z důvodů společenských vzniká pro určitý typ textu nové kontextové opozitum.

Ať už opozitní páry do textu vstupují jako takové, nebo vznikají z/v kontextu, v obou případech může být opozitní vztah v textu pomocí různých lexikálních a syntaktických prostředků zdůrazňován nebo zeslabován. Ze syntaktických prostředků jsou to např. spojovací výrazy jako *ale*, *ani-ani* (*Lidé jsou zlí, ale člověk je dobrý. Nebyl ani chudý, ani bohatý*), z lexikálních prostředků např. adverbia míry jako *velmi*, *trochu*, nebo je opozitnost modifikována slovo tvornými prostředky, jako jsou přípony *-ánský* × *-ičký*.

Opozitnost v textu můžeme také nahlížet z hlediska explicitnosti a implicitnosti jejího vyjádření. Explicitně je v textu opozitní relace vyjádřena tak, že oba členy opozitního páru jsou plně „vysloveny“, například když se hádá *duše s tělem* nebo když překrásné děťátko leží v *rosičce studenéj* a zlý pohan je nechá vložit do *vřucího oleje*. Toto hledisko lze vnímat jako škálu – od zcela explicitního ke zcela implicitnímu užití opozit. Na druhém konci škály pak stojí ironie nebo sarkasmus, jež maximálně využívají jedné z charakteristik centrálních opozit – totiž pevnosti sepětí opozitního páru. Jeden z členů v sobě jakoby stále obsahuje i druhý člen. Jen tak je možné, že věta *Ty jsi chytřej* je v určitém kontextu (příp. vyslovena s určitou intonací) rozpoznána jako ironie založená na opozici *chytrý* × *hloupý*. V takovém případě je ve výpovědi protikladnost obsažena zcela implicitně.

Jak jsme už zmínili v souvislosti s kontextovou opozitností, vstupují v konkrétní komunikaci do významového protikladu i slova, která normálně opozity nejsou. Principy, na nichž jsou opozitní vztahy založeny, staví v určitém kontextu do protikladu pojmy (nebo celá pojmová pole), které tedy nemusejí být vyjádřeny přímo opozitními lexikálními jednotkami, ale plní pak v takovém postavení jejich funkci (viz příklad *zelená* a *žlutá* barva, 4.2.4). Kontext tedy má za úkol nastavit sémantický prostor výpovědi pro setkání dvou pojmů tak, aby se musely postavit proti sobě. Může se k tomu využít metafory, resp. obecně přenesení významu (jako v uvedeném příkladu, kde v kontextu živé vegetace se v textu vyskytne ve slovesné formě protiklad

³⁷ Srov. např. Homoláč, J.: *A ta černá kronika!* Brno, 1998.

zelenat se × *žloutnout*, a „přenáší“ na sebe významy opozitní dvojice *růstu* × *usychání*, potažmo *života* × *smrti*). Takovým způsobem se dá v kontextu vytvářet a nalézat vlastně neomezené množství opozit. A mohou to být přitom konotace několika málo centrálních, systémových opozit (jako jsou *život* × *smrt*, *světlo* × *tma*, *dobrý* × *špatný* – viz dále 11.1., 11.2).

V jiných případech kontextová opozitnost využívá omezení, která vyplývají výhradně z nějaké mimojazykové konvence, např. tradiční nabídka vín: „Dáte si *červené* nebo *bílé*?“ vede v tomto kontextu k ustálení opozice barev *červená* × *bílá*, což lze doložit i tím, že takovou nabídku primárně očekáváme spíš než (též relevantní): „Dáte si *bílé* nebo *růžové*?“. Nebo protiklad *černá* × *bílá* v případě volby kávy. Ovšemže opozitní relace *černá* × *bílá* stojící samostatně je součástí centra opozitnosti na základě protikladu *světla* × *tmy*, zdá se však, že v kontextové opozici dvou druhů kávy to nehraje žádnou roli, veškeré metaforické a symbolické zatížení tohoto protikladu se v kontextu *černé* × *bílé* kávy ztrácí. Kontext tedy nejen dává vznik opozitním dvojicím, ale také může určitý význam opozit potlačit na úkor aktualizace jiného.

10. 1 Opozitnost z hlediska stylistiky

Zaměříme se nyní na to, jak se opozitnost podílí na utváření uměleckého textu, ať už lidové písně nebo autorského uměleckého díla. Jak se zapojuje do celkového smyslu textu, můžeme sledovat na jejím uplatňování v různých stylistických (básnických) figurách i celkové obsahově-kompoziční výstavbě textu (časové, prostorové vymezení, protikladné charaktery a děje, hodnocení apod.).

10.1.2 Figury

Jako „výrazové prostředky tradiční poetiky a rétoriky, spočívající v odchylkách od norem běžného sdělovacího jazyka“ (*Slovník literární teorie* 1977, s. 111) – tak zde

užíváme termín figury; v tomto širokém pojetí jsou mezi ně zahrnuty i tropy. Můžeme je souhrnně nazývat stylistickými figurami, protože všechny spoluutváří styl textu.

Budeme se tedy na následujících stránkách zabývat vztahem protikladnosti mezi slovy a jejich významy především jako tím, co spoluutváří **stylistické figury**, jako jsou: antiteze, eufemismus, kontrast, oxymóron, paradox a zvláštní typ opozice – ironie.³⁸

10.1.2.1 Kontrast

Mezi jmenovanými figurami je i kontrast, což vyžaduje komentář. Kontrast je totiž zejména jeden ze základních kompozičních principů ve všech literárních druzích (viz zde 10.1.3) a jako stylistický prostředek tedy zdaleka není jen básnickou figurou: „postavení jevů a slov opačného významu vedle sebe, záměrné spojení protikladných myšlenek a obrazů“ (*Poetický slovník* 1997, s. 182). Lze říct, že kontrast je obsažen ve všech typech protikladných vztahů (potažmo i figurách, které jsou na nich založeny). Kontrastní – nápadně odlišný – sémantický rys je při každém užití opozit aktualizován.³⁹ Kontrast jednoduše umožňuje jevům vyniknout ve své odlišnosti, rozpornosti či protikladnosti tím, že je staví vedle sebe. Jako toto černé písmo na bílém papíře vyniká jeden člen na pozadí druhého (ostatně se říká: *Jako černé na bílém*).

Co se týče lidových písní – jimiž se budeme z hlediska protikladů zabývat přednostně – jsou kontrastů plné. Jako příklad můžeme uvést kontrasty barev: vyniká tu červená krev na zelené trávě, černé oči v bílé tváři, zelený věneček proti bílému čepci, dívka s červenými líčky proti dívce bledé apod.⁴⁰

³⁸ Lze sem řadit i zmiňovaný chiasmus, ale protože jsme se s ním v české poezii nesetkali, řadíme jej jen do poznámky, spolu s komentářem „Hérakleitova vykladače“ Z. Kratochvíla: „Zvláště zajímavými se však chiasmy stávají tehdy, když jsou uvnitř nich souřadně vyslovovány protiklady. Protiklady tak nejsou alternativami, nýbrž způsobem bytí i myšlení všeho vznikajícího a pomíjivého, odtékajícího i zápasícího (abychom napodobili chiasmus i česky). Líc a rub jsou dvě strany téže mince; avšak podobně je tomu se vším, co nás přitahuje i čeho se obáváme, čím jsme fascinováni nebo zděšeni, co v nás (nebo ve světě) přichází i odchází“ (Kratochvíl, www.fysis.cz/herakleitos).

³⁹ Analogicky k rozlišení protikladu a kontrastu v sémiologii dle A. Martineta: protikladné jsou asociační vztahy mezi členy systému/paradigmatu, kontrastní jsou v kontaktu/užití/syntagmatu.

⁴⁰ Srov. „Kapitoly o barvách“ I. Vaňkové (Vaňková a kol. 2005, s. 195-246).

Vezmi milé, šatu bílú, / a zakrý mó krev nevinnú. // Aby vrany nekvákaly, / černý voči neplakaly (Sušil 1951, s. 109).⁴¹

Má Kačenko rozmilá, / tvý tvářičke červený: / dyž je tělo umrlý / só tvářičke bledý (S 118).

Jiným příkladem zacházení s kontrastem je popírání protikladů, tedy negace kontrastu, jejímž výsledkem je navození dojmu prostřednosti, „nijakosti“ (příklady z frazeologie: *ani taková, ani maková; ani velký, ani malý; ani ryba, ani rak*).

10.1.2.2 Antiteze

Příměr protikladem – antitezi, lze chápat velmi zeširoka, jak ji pojímá např.

J. Mistrík ve *Štylistice* a nazývá ji zde též „záporným paralelismem“ (Mistrík 1985, s. 126). V jeho pojetí je antitezí každá výpověď, která obsahuje explicitně vyjádřené oba členy opozitní dvojice a vystavuje je vedle sebe k porovnání. Jako příklady uvádí některá lidová úsloví (např.: *Ráno moudřejší večera.*), ale i knižní tituly, obsahující právě a jen dvojici protikladných slov (např.: *Dobro a zlo*). Antiteze vytváří pole, na kterém se setkávají protikladná slova (resp. jejich významy) tak, že přímo vybízejí ke konfrontaci – k hledání a objevování významových souvislostí a odlišností, ke kterému by za jiných podmínek nedošlo. Zvýrazňuje se tak kontrast mezi označovanými skutečnostmi, ale i významové paralely a spojitosti protikladů.⁴² Antiteze může být stylistickým prostředkem pointování či amplifikace textu – rozšířením obsahu výrazu, rozvinutím detailu v obraz (*Naděje dobré snídání, ale zlá večere. Ranní smích, večerní pláč*).

Specifičtější výklad antiteze podávají autoři *Poetického slovníku*. Popisují ji jako básnickou figuru o třech částech, která je založena na přirovnání spojeném s negací – „a) obraz, b) jeho popření, c) cílový obraz; neúplná antiteze zamlčuje část první“

⁴¹ Ukázky z *Moravských národních písní* F. Sušila (1951) budeme dále označovat zkráceně takto: (S 109).

⁴² Srov.: „Spíše obsahové souvislosti lexémů vyzvedá využití antonymie, a to při budování kontrastu nebo při antitezi; zvýrazňuje autorskou schopnost dynamického vidění světa, v němž se protiklady často jeví jako dvě stránky téže věci nebo situace“ (Chloupek a kol. 1990, s. 257).

(*Poetický slovník* 1997, s. 29). Je specifíkem lidové slovesnosti, její původ autoři spojují s nejstarší slovanskou epikou. Princip antiteze opisují následovně:

Aby se mohlo nové z hlíny narodit, musí staré do hlíny přijít. A stejně tak umírá v básni starý obraz, aby se mohl vyklubat novorozený. Díky negaci, díky popření, stává se z pouhého přirovnání malé drama. (*Poetický slovník* 1997, s. 30)

Tomuto výkladu odpovídají naše ukázky z *Moravských národních písní* (Sušil 1951). První představuje úplnou antitezi, v níž původní obraz je popřen a nahrazen silně kontrastním novým obrazem. Tím je do protikladu postavena *rodina*, představující bezpečí, láskyplnou ochranu a pouto se životem proti *katům*, přinášejícím strach a smrt.

Jde pro řa máti, / jdú sestra i brati. // Nejde pro mňa máti, / ani sestra brati. // Než to idú kati, / co mia majú s'ati (S 142).

Není to vonička / na poli trhaná, / ale je vonička / v krámě kupovaná (S 359).

V druhém příkladě, neúplné antitezi, se setkáváme s protikladem *osobního* × *neosobního* daru, jímž dívka vyjadřuje svůj vztah k mládenci. Vonička trhaná vlastnoručně má větší hodnotu než *v krámě kupovaná* – ta zde symbolizuje nepravou lásku.

V tomto pojetí není pravidlem, že antiteze musí vždy obsahovat opozitní lexémy nebo aktualizovat protikladné významy dvou (jinak neopozitních) výrazů. Antiteze nemusí vždy vyhrotit kontrast mezi dvěma obrazy, jež se v ní popírají, nýbrž může také využívat paralel mezi těmito obrazy:

Vyšla hvězda na kraj světa, / osvítla do půl světa. // Nebyla to hvězda jasná, / než to byla panna krásná [...] (S 54).

Schéma takto pojímané antiteze a specifické syntaktické prostředky v ní užití jsou však stejné, ať už její obsah vyplňuje významové paralela, nebo protiklad. První část (je-li explicitně vyjádřena) má formu konstatování, jež je v druhé části popřeno

prostou negací (*Jde máti ... Nejde máti; Vyšla hvězda ... Nebyla to hvězda*) a ve třetí části, kterou signalizuje odporovací spojka (*ale, než*), vystupuje finální „pravý“ obraz.

10.1.2.3 Eufemismus, litotes a hyperbola

Častým prostředkem eufemizace – „užití mírnějšího výrazu místo slova označujícího nepříjemné představy nebo nahrazení významově jednoznačného slova zjemňujícím opisem“ (*Poetický slovník* 1997, s. 122) – bývá to tzv. záporné opozitum.⁴³ Je spíš konvenční figurou vyjadřující takt, společenskou vstřícnost v citlivých situacích – pomocí opakokladného opozita uděláme ze *špatné* zprávy *nemilou* apod. V lidových písních se často setkáváme s tím, že jsou vedle sebe položena dvě synonymní opozita jako:

A já smutná, neveselá / jsem si přebírala, / až jsem sobě naposledy / pastýřa dostala (S 263).

Nedaleko, blízko ..., nízká, nevysoká ... – vedle sebe stojí opozita, z nichž to kladné je popřeno (záporným prefixem). Dvojí vyjádření vlastně dává vyniknout kontrastu protikladných slov (*smutná* × *veselá*, *daleko* × *blízko*) a zvyšuje tím působivost vyjádření. Jako by dívka v ukázce řikala: *Jsem smutná, opravdu nejsem veselá*; srov. další ukázku:

Ach, můj Bože, co je láska zlá / ach, je věru, věru nedobrá (S 539).

Nelze tedy u těchto příkladů mluvit o eufemismech, tato specifická figura má naopak funkci intenzifikační.

„Zjemňujícím, oslabujícím prostředkem je také **popření opozita** (antonyma), tzv. **litotes**. Místo vyjádření: *dopadl špatně – nedopadl nejlépe, ty lžeš – nemluvíš pravdu*,

⁴³ Srov.: „Záporné antonymum vyjadřuje zhruba totéž, co pojmenování kladné, je to však svým způsobem pojmenování nepřímé a jeho platnost je oslabena. [...] V rozhovoru se záporných antonym užívá k opisu vlastností nemilých; je to tedy druh společenských eufemismů“ (Bečka 1992, s. 171).

je nemocen – není (zcela) zdrav“ (Čechová 2000, s. 64); „vyjádření kladu dvěma zápor; tímto nepřímým vyjádřením je zjemňován výraz“ (Poetický slovník 1997, s. 195). Litotes je spíš řečnická figura než prostředek poetizace. V lidových písních jsme příklad nenalezli, vypůjčíme si jej tedy z *Poetického slovníku*, z básně Jiřího Ortena: „*Nechtěl jsem, nechtěl jsem nemlčet, / odpusťte Narcisce, odpusťte hřích a svěť*“ (tamt., s. 196).

M. Čechová vymezuje litotes též jako opak hyperboly – nadsázky, kladného i záporného „přehánění“. Za pozornost v souvislosti s opozity stojí výrazy záporně hodnotící, jako jsou adjektiva a adverbia *strašný/-ě, příšerný/-ě, šílený/-ě* aj., užívané v kladném významu. Ve spojeních jako *šíleně dobrý, strašně krásný* apod. ztrácejí původní význam a naplňují se významem hyperbolickým. Jiným typem hyperboly vyjádřené opozitním vztahem je např. rčení: *Co jeden hlupák zkazí, tisíc moudrých nenapraví*. Do opozice je tu postaven *jeden* proti hyperbolickému *tisíc*.

10.1.2.4 Oxymóron

Tento způsob souvškytu významově protikladných lexémů se od kontrastu či antiteze liší přesnějšími formálními pravidly postavení opozit vůči sobě. Zatímco v ostatních figurách jsou opozita nějakým způsobem srovnávána a někdy ani není třeba, aby se v textu vyskytly oba členy opozitní dvojice, v případě oxymóra, tvořeného opozity, stojí tato vedle sebe bez spojovacích výrazů, bývají to dva různé větné členy, z nichž jeden je druhým rozvíjen, řídí jej (jako notoricky známé Březinovo *Svítání na západě*). Tím vzniká rozpor se sémantikou jejich spojení – slovo, které je rozvíjeno svým významovým protikladem, oxymóron.

Protichůdná pojmenování povahy oxymóra nalezneme i v lidové slovesnosti – ve frazémeh jako *zdravý nemocný, živá mrtvola, stará mladá* apod. Ty mají oproti básnickému užití charakter ironizující, hanlivý.⁴⁴

10.1.2.5 Paradox

Spolu s antitezí je toto „zdánlivě protismyslné tvrzení, které odporuje vžitým představám“ (Poetický slovník 1997, s. 238) uskutečňováno na úrovni větné a vyšší.⁴⁵ Oproti antitezi nejsou k sobě významy opozit přirovnávány, nýbrž jsou součástí nepravděpodobného, překvapivého tvrzení. Mimo očekávání, proti předpokladu (paradoxně) platí *X* zároveň/přestože platí jeho opozitum. *Měl štěstí v neštěstí. Pomalu nejdál dojdeš.*

10.1.2.6 Ironie

Užití slov v opačném smyslu může poukazovat na komičnost nějaké situace, osoby apod. Také může vyjadřovat záporný postoj či opovržení.⁴⁶ Více prostoru má ironie v mluvených projevech (možnost vyjádření a obohacení ironické výpovědi pomocí intonace, zabarvení hlasu, mimiky), ale i v psaných textech se jí hojně užívá. Rozpoznatelná je z kontextu, někdy bývá ironický výraz označen uvozovkami, popř. odlišným typem písma. Jako v některých eufemismech je v ironickém vyjádření užito (vysloveno/napsáno) jen jedno z dvojice opozit, avšak se záměrem evokovat jeho protiklad (ve většině případů záporný člen opozitní dvojice). Každé slovo, jež má svou protikladnou podobu, tento svůj významový protějšek v sobě potenciálně obsahuje při každém užití, ale plně se projeví (vybaví komunikantům) jen v určitých souvislostech

⁴⁴ V poutavé studii Sylvie Richterové „Oxymóron v moderní české poezii“ lze číst: [...] oxymóron, který sám o sobě je vždy spojením protikladných významů, slučováním neslučitelného, srovnáváním nesrovnatelného, současným přitakáním a popřením, prozrazuje svoji funkci v básnickém díle, teprve když zjistíme, jakou roli hraje v každém protikladu implicitně obsažený třetí prvek, umožňující vnímat protiklad jako takový“ (Richterová 1991, s. 91). Richterová analyzuje poezii Holanovu a Halasovu a Skácelovu, v úvodu však (obligátně) připomíná Máchovo oxymóron: *Zbortěné harfy tón, ztrhané strůny zvuk, / Zašlého věku děj, umřelé hvězdy svit, / Zašlé bludice pouť, mrtvé milenky cit...* Máchovy antiteze a protiklady – jako nesmířitelné a zároveň vzájemně nepostradatelné, bytí v rozporu jako způsob existence člověka – vykládá ve studii „Symbol země u K.H.Máchy“ Jan Patočka (In *Umění a filosofie*. Praha, 1986).

⁴⁵ Srov.: „Protikladná stavba myšlenky nabývá někdy podoby paradoxu. Je to vtipný výrok, zdánlivě protismyslný. Na rozdíl od protismyslného spojení slov v oxymóru zde je zdánlivě protismyslné vyjádření větné“ (Bečka 1992, s. 263).

⁴⁶ Hranice mezi ironií a sarkasmem – zesílením ironie, vyjádřením svrchovaného opovržení, jízlivým výsměchem – je nejasná, neboť velmi závisí na individuálním hodnocení i širších okolnostech daného vyjádření. Z tohoto důvodu (a také proto, že fungují v zásadě na stejném principu) se je nepokoušíme rozlišovat.

(specifické komunikační situaci, kontextu, ...). Příklady z frazeologie mohou být: *lepší lidi* – v tomto případě se myslí prostý opak, *ženská logika* – složitější případ ironie, založené na vnímání ženského=intuitivního myšlení v protikladu k myšlení logickému.

Ironie v psaných textech může být někdy těžko postřehnutelná, často její odhalení závisí na znalosti širokého kontextu. Někdy je naopak literární text na ironii přímo založen, jako v případě žánrů parodie, satira aj. Příkladů ironie v lidových písních je poskrovnu a vyskytuje-li se, bývá „vysvětlena“.

Halaj, belaj, můj synu, / máš mamičku malenu, / a tatíčka hodného, / šelmu falešného (S 187).

Podvedená dívka kolébá, lituje se a spílá otci svého dítěte – označení *tatíček hodný* prozrazuje svůj ironický význam vyřčeně – *šelma falešná*.

10.1.3 Kompozice

Kontrastní líčení dějů, situací a charakterů se kombinuje s dalšími kompozičními postupy jako opakování (pro lidovou slovesnost tak příznačné), paralela, gradace aj. Jak jsme už naznačili, v kontrastním srovnání se zdůrazní např. odlišnost charakterů postav, dějových linií, prostředí...: „V nejširším smyslu je *k.* odrazem protikladů společenského života, uplatňuje se jako jedna ze základních forem srovnání a jako hlavní zdroj vnitřního dramatického napětí literárního díla“ (*Slovník literární teorie* 1977, s. 111). Co jiného řešit, smiřovat či vyhrocovat, než právě odlišnosti a rozpory.⁴⁷

⁴⁷ Od konfliktu Dobra a Zla v mýtech a pohádkách, přes středověký žánr „sporů“, významnou úlohu kontrastu v barokní poezii i romantismu, po současnost, stále se uplatňuje kontrast jako základní vyjádření protikladnosti, rozporu, diference.

11. Jazykový obraz světa a opozitní vztahy v lidové slovesnosti

Jak zmiňují autoři v průvodních úvahách ke Slovníku antonym, je folklor bohatým zdrojem protikladů, jež odrážejí černobílé (tedy kontrastní) vidění světa, konvencí smluvené protiklady (společensko-kulturní), zkrátka zobrazuje rozpory, jež život přináší (*Słownik antonimów* 1996, s. 9). Už jsme se v předchozí kapitole dotkli toho, co je pro opozitní vztahy v lidových písních typické z hlediska stylistiky, a ještě se k tomu vrátíme podrobněji. Pokusíme se v této části popsat základní opozice a opozitnost v lidových písních (ukázky uvádíme nadále z Sušilovy sbírky) z několika hledisek, jež spolu podle nás korespondují.

11. 1 Kognitivně-kulturní přístup

Zjednodušeně můžeme mluvit o dvou základních hlediscích: jedním je **lexikálně-sémantická analýza** – analýza systému a struktury opozit, která se v jazyce lidových písní vyskytují; a druhým je **kognitivně-kulturní přístup** – zkoumání zaměřené na zacházení s opozity v lidových písních jako na specifickou „řeč“. Srov.:

Pokud označíme pro strukturní lingvistiku za klíčový pojem **langue-jazyk**, jazyk jako systém, a pro jazykovědu orientovanou komunikačně **parole-mluvu** [...], kognitivně a kulturně zaměřené zkoumání je nejbližší třetímu saussurovskému pojmu. Je to **langage-řeč**, řeč jako lidská schopnost a činnost spjatá mimo jiné s naší tělesností a životní praxí. (Vaňková a kol. 2005, s. 27n.)

Kognitivně-kulturní přístup do zkoumání vnáší pohled na opozitnost jako součást našeho konceptuálního systému, založeného zejména na zohlednění konotační složky významu opozitních výrazů. To znamená také zohlednění konceptuálních metafor spojených s opozitními vztahy (resp. jimi konstituovaných) a ještě širě i kulturního prostředí, které ovlivňuje proces metaforických přenosů (zejména nábožensko-filosofická východiska takových přenosů a etický základ hodnotícího aspektu polarizovaných skutečností). Stejně tak vstupuje do zkoumání opozitnosti lidská

tělesnost, zcela zásadní pro konstituci základních pojmových (opozitních) orientací jako NAHORU – DOLŮ a pro antropocentrickou perspektivu lidské řeči.

Nebudeme tvrdit, že takto komplexní podání jazykového obrazu světa lidových písní zde představíme. Jde nám o poukázání na tuto komplexnost ve výběru několika opozitních vztahů, které považujeme za zásadní pro daný konceptuální systém (a z nichž některé mají univerzální platnost). Jsou to zejména protiklady vyjadřované těmito opozity (jejich deriváty a konotacemi): *nahore* × *dole*, *vpravo* × *vlevo*, *blízko* × *daleko*, *uvnitř* × *venku*, *nebe* × *peklo*, *světlo* × *tma*, *mužský* × *ženský*, *dobrý* × *špatný*, *život* × *smrt*, *mladý* × *starý*, *bohatý* × *chudý*, *radost* × *smutek*. Představují podle nás prototypové pojmové opozice lidových písní, na něž se zřejmě dají všechny další protiklady redukovat (viz dále 11.4).

Obecně se má za to, že lidová slovesnost (písňe, mudrosloví, frazeologie) představuje oblast jazykového vyjadřování, v níž jsou fixovány kulturní stereotypy. Představuje tak pomyslné kontury našeho jazykového obrazu světa nebo alespoň jeho kořeny či „paměť naší řeči“. To je také zdůvodněním našeho výběru (Sušilovu sbírku jsme zvolili proto, že představuje „nějak“ uzavřený celek – tedy autorsky omezený ve smyslu výběru textů, což by v rámci komplexnosti zkoumání mělo být také vzato v úvahu⁴⁸).

Při popisu ukázek budeme vycházet z korespondencí mezi lexikálně-sémantickou analýzou opozit a kognitivně-kulturním pojetím základní opozic, které dávají vzniknout konceptuálním schémátům a metaforám (zde vycházíme zejména z lakoffovsko-johnsonovského pojetí „metafor, jimiž žijeme“).

11.2 Základní opozice a jejich schémata

Analogicky k základním typům opozit, jak jsme je klasifikovali jako určitý podsystém v jazyce, si můžeme představit schémata základních typů opozic, vycházejících z naší zkušenosti, tělesnosti, z našeho prožívání skutečnosti.

⁴⁸ Je například známo, že Sušil – coby kněz – nezařadil do svého výboru písně s erotickou tematikou, což jej ochuzuje.

Jak jsme uvedli, opozita vnímáme jako výrazy označují hraniční jevy kvality, kvantity, vztahu, tedy v souvislosti se škálou nebo jako dvě strany téhož, v závislosti na perspektivě. Vytvářejí dílčí podsystémy, jež si můžeme znázornit několika „představovými schématy“.⁴⁹

a) **Lineární schéma škály** lze znázornit přímkou, která je tvořena hraničními body (polárními opozity) a vyplněna středním/i členem/y (při větším počtu jsou si navzájem buď částečnými synonymy – vedle sebe stojící členy, anebo opozity – symetricky ke středu). Tato skupina bývá tvořena vlastními antonymy, jako např.:

ledový – studený – chladný – vlažný – teplý – horký – vařící

b) **Schéma listu o dvou stranách** tvoří minimální binární pole, prototypově je zobrazením komplementárních opozit. Představa o tomto vztahu může být taková, že list se otáčí vzhledem k okolí, účastníkům situace, ale zůstává stále týž. Významové sepětí dvou stran téže věci je neměnné.

(rub/líc) (koupit/prodat)

c) **Orientační schéma** vychází ze základních prostorových orientací lidského těla ve světě; bývá složeno z více opozitních párů, vytváří vícečlenné symetrické útvary plošné či trojrozměrné. Primárně je tvořeno prostorovými vektorovými opozity, ale analogicky, prostřednictvím metaforických projekcí, se k základním prostorovým opozicím vážou i další polární a kontrární a na základě hodnotící polarizace jsou také prostorově orientovány. Na základě konotovaných významů pak *vlevo* patří *špatný* v opozici k *dobrému vpravo*. Uvádíme schéma jako příklad, nikoli jedinou možnost,

⁴⁹ Nemíníme zde lakoffovsko-johnsonovská představová schémata, ale máme na mysli v přeneseném smyslu jakési prostorové modely, které si lze představit na základě různých typů opozitních vztahů.

stejně tak je svými konotacemi opozice dobrý × špatný/zlý orientována vertikálně (nahoru × dolů). Jednotlivé opozice se k sobě vztahují podle kontextu (to také znamená, že u škály může být aktualizován protiklad *minulost* × *budoucnost* či *přítomnost* × *budoucnost* apod.):

nahore/věčnost

vzadu/minulost

vlevo/špatný

(střed/přítomnost)

vpravo/dobry

vpředu/budoucnost

dole/konečnost

Případně si lze orientační schéma představit jako kruhové schéma – cyklus času: měsíce a roční období; prostoru: světové strany či barevný kruh, v němž jsou proti sobě stojící barvy nazývány kontrastní; chybí-li jakákoliv z barev, kruh se rozpadá, protože systém stojí na vzájemné soudržnosti jeho částí.

11.3 Soudržnost protikladů ve světě a jeho „řeči“

Existují určité předpoklady soudržnosti textu (a toto tvrzení se už samozřejmě zdaleka netýká jen protikladnosti v rovině lexikálně-sémantické), z nichž mnohé jsou založeny na protikladných vztazích, jako např.: text by měl mít začátek i konec, postava by měla mít svou minulost i budoucnost, krajina by měla mít své „nahore a dole“ a tak dále. Očekávání, jež z toho vyplývají, mohou i nemusejí být naplněna, což může v textu působit jako ozvláštnění, příznak, ironie, nesmysl apod., ať už jde

o záměr či neobratnost ve vyjadřování. Podstatné je, že určitá očekávání jsou, což vyplývá z naší zkušenosti se světem, v němž tato pravidla existují.⁵⁰

Připomeňme, že z hlediska kulturně-kognitivního opozitní relace představují součást naší interpretace světa a zdá se, že i jeden ze základních principů, jímž svět strukturujeme, abychom se v něm vyznali. Rozlišování *stejného* od *nestejného* zakládá kategorizaci jevů, naše řeč v sobě nese zkušenost tohoto rozlišování – strukturace světa na základě toho, jak jej prožíváme.

Odtud se odvíjejí modely výstavby textu (jako výpovědi o světě), mezi něž patří i dodržení schémat protikladů (resp. skutečností jimi označovaných). Různé styly se pak mohou od sebe lišit právě tím, nakolik se v nich dodržují/boří tyto předpoklady, a tím dojem soudržnosti textu, smysluplnosti výpovědi, reálnosti obrazu. Jinými slovy lze také předchozí úvahy vyjádřit tak, že v naší mysli (a tedy i v řeči a jazyce) existují ideální modelová pole či dvojice významově protikladných pojmů, jejichž úplná/neúplná realizace v konkrétní řeči závisí na individuální volbě a spoluutváří (spolu s výběrem dalších jazykových prostředků a postupů) styl textu. Stejně tak jsou ale tyto volby více či méně podmíněny kulturně. V lidové slovesnosti více (než v autorské tvorbě), protože její vznik a způsob tradování je mnohem více založeno na sdílení, odráží určitým způsobem společnou paměť – daným společenstvím sdílenou interpretaci světa.

V tomto smyslu se budeme zabývat stavbou textů lidové slovesnosti – a tím, co volbou opozic s jejich konotacemi a hodnotícím aspektem vypovídají o dané kultuře. Tedy jaký je v těchto textech „uložen“ jazykový obraz světa a co nám o tom prozrazuje výskyt a způsob užívání opozitních prostředků.

⁵⁰ Mark Turner v knize Literární mysl hovoří o „malých prostorových příbězích“, které sdílíme a jsme schopni je shodně rozpoznávat. „Tyto malé příběhy jsou tím, co má člověk namísto zkušenosti chaosu. Víme, jak probíhají. Jsou vědomosti, které přicházejí nepovšimnuty, ale dělají život možným. Nemusíme se starat o naše pohyby nebo o vzájemnou interakci se světem, protože těmto příběhům naprosto důvěřujeme“ (Turner 2005, s.25).

11.4 Analýza protikladů v lidových písních

Opozitní schémata, která jsme výše navrhli, lze analogicky označit za orientační metafory, jež organizují celé systémy pojmů, a to všechny vůči sobě navzájem. Pojmy, jejich uspořádání a forma vyjádření v jazyce přímo souvisí s našimi fyzickými a kulturními zkušenostmi. Můžeme hovořit o metafoře škály (v případě a) Lineární schéma škály) na základě naší zkušenosti s procesem ohřívání a chladnutí vody. Metafora listu o dvou stranách může být výsledkem naší přímé fyzické zkušenosti s tím, že můžeme rozstříhat list papíru na kusy, ale vždy bude mít dvě strany. Zastavíme se u prostorového orientačního schématu, zakládajícího se na orientovanosti lidského těla v prostoru, jež mají autoři publikace za bohatý zdroj metafor, organizujících náš pojmový systém. Vertikální opozice *nahoře* × *dole* dává na bázi fyzické a společenské (kulturní) zkušenosti vzniknout celému systému metafor založených na opozici *dobrý je nahoře* × *špatný je dole*. Autoři uvádějí řadu metafor jako ŠŤASTNÝ JE NAHOŘE, VYSOKÉ POSTAVENÍ JE NAHOŘE, MORÁLNOST JE NAHOŘE, ZDRAVÍ JE NAHOŘE atd. (Lakoff – Johnson 2002, kap. 4), které vytvářejí koherentní pojmový systém, jemuž odpovídá naše užívání těchto pojmů a metaforické vyjadřování zkušeností (*být ve vrcholné formě, klesnout do mdlob* apod.).

Nezákladnější hodnoty kultury budou koherentní s metaforickou strukturou jejich nejzákladnějších pojmů. Uvažujeme například o některých kulturních hodnotách v naší společnosti, které jsou koherentní s naší prostorotvornou metaforou NAHORU-DOLŮ a jejichž opak by koherentní nebyl. „Čím víc, tím líp“ je koherentní s VÍCE JE NAHOŘE a DOBRÝ JE NAHOŘE. „Čím méně, tím líp“ s nimi koherentní není. (Lakoff – Johnson 2002, s. 35)

Pro námi zkoumanou kulturu, tedy kulturu odráženou v lidových písních a frazeologii, také platí to, že ve struktuře nejzákladnějších pojmů (z nichž se soustředíme na opozita) je obsažen i koherentní hodnotový systém. Většina opozit je ve své evaluativní polaritě jednoznačná, někdy se může hodnocení proměňovat v závislosti na kontextu, resp. na tom, v jakých metaforických strukturách je opozitní pár zapojen. Vezměme si například opozici *bohatý* × *chudý* a souvztažnosti, v nichž je zakotvena.

Ja by tebe chtěla, / nědaju mi naši, / že se tva rodina / vysoko vynáší. // Vysoko vynáší, / vzhůro sobě vedě, / a ja sem děvečka / chudobna pro tebe (S 338).

Tato opozice odráží jeden z hlavních konfliktů milostných lidových písní, nepoměr v postavení a majetku rodin mládence a dívky. Kdybychom použili k interpretaci ukázky metaforickou strukturu VÍCE JE NAHOŘE, DOBRÝ JE NAHOŘE, vyplynulo by nám, že *bohatství* je vysoce ceněné a dobré. V lidových písních, které vznikaly v kultuře křesťanského učení a jeho hodnot, však *bohatství* mívá výrazně negativní konotace a proti tomu *chudoba* je spojena s lidskými i duchovními kvalitami.

Bohatá panenka je hezká, / pokud ju matka češe, / jak se od matky dostane, / sotva švadry unese. // Ta panenka chudobná ona je, / ona je všemu zvyklá, / nechť se jí zle vede anebo nevede, / ona si nenaříká (S 340).

A kde sa, můj milý, / chudobní seberú, / tam Pán Bůh přebývá / s Panenkú Mariú. //

A kde sa, můj milý, / pro bohatství berú, / tam ďábel přebývá / se svú zlú rodinú (S 341).

Mravní hodnoty asociované s *chudobou* tedy stojí výš než *bohatství*. Stojí dokonce tak vysoko, že u nich „Pán Bůh přebývá“. Opozitní orientace DOBRÝ JE NAHOŘE × ŠPATNÝ JE DOLE, je protikladům *Bůh* × *ďábel* zřetelně vlastní, jak ještě doložíme v dalších ukázkách. V této chvíli chceme ukázat, že metaforická struktura založená na pojmových opozicích NAHOŘE × DOLE a DOBRÝ × ŠPATNÝ, jež patří k univerzálním opozicím, se zde uplatňuje v tom smyslu, jak o ní hovoří autoři *Metafor, kterými žijeme*. Ovšem s tím rozdílem, že v kontextu opozic *chudý* × *bohatý* se hodnotový systém vytváří nikoli ve vztahu ke kvantitativnímu hodnocení VÍCE JE NAHOŘE, nýbrž ve vztahu k mravní kvalitě. Metaforický pojem MORÁLNOST JE NAHOŘE je tedy v tomto kontextu důležitější.⁵¹

⁵¹ Můžeme srovnat s citací, která se k problému priority metaforických pojmů vyjadřuje obecně: „Pro nás platí ve většině ohledů, že AKTIVNÍ JE NAHOŘE a PASIVNÍ JE DOLE. Jsou však kultury, kde pasivita je hodnocena více než aktivita. Obecně platí, že významné orientace nahoru-dolů, uvnitř-venku, centrální-periferní, aktivní-pasivní atd. zřejmě probíhají napříč všemi kulturami, avšak co do faktického stavu, jak jsou které pojmy orientovány a které orientace jsou důležitější, se jednotlivé kultury od sebe liší.“ (Metafory... 2002, s. 38)

Srovnáme-li první ukázkou (S 338) s třetí (S 341), mohlo by se zdát, že hodnocení bohatství a chudoby v nich není koherentní. Zdánlivě v první z nich stojí *bohatství* nad *chudobou*, což je v protikladu s písní, v níž bohatství patří k ďáblu a zlu, jež mají jasnou orientaci dolů. Tento zdánlivý nesoulad však snadno rozkryjeme, když si uvědomíme, že „vysoko se vynášet“ znamená „povyšovat se“, a to je chování hodnocené negativně (kdo se povyšuje, ten se pyšní a „Pýcha předchází pád“). Hodnotový systém spojený s opozicemi *bohatý* × *chudý* a *dobrý* × *špatný* je tedy v lidových písních koherentní. Je to podpořeno i tím, že ačkoliv lidovým písním není vlastní „happy-end“, v některých z nich pojednávajících o konfliktu *chudoby* a *bohatství* nakonec „Dobro vítězí nad Zlem“ a chudá dívka nebo mládenec jsou upřednostňováni před boháči (zřejmě aby tím víc vynikla zkušenost s kvalitami spojenými s chudobou). Viz příklad:

Zkázala mě jedna potřebná, / zkázaly bohaty dvě. // Lepší je ta jedna potřebná, / než bohatý vobě (S 339).

Zde je ještě opozice umocněna tím, že proti *jedné* jsou postaveny *dvě*, a přesto – kvalita vítězí nad kvantitou. Typicky se však v písních milostných, svatebních a v písních o rodině (jež jsou více „ze života“ než písně náboženské) nerovnost v majetku rodin

Bohotící mládenci takovi só, / chudobnýho děvčete si nevšimnó. / Po bohatých vočma točí: / Chudobná děvčico, jdi mně z vočí. // [...] // Vožeň se ty, synečku, s Pánem Bohem, / a já tobě na statku nésu roveň; / na poctivosť su ti rovná, / na péchu, na statek není možná (S 195).

Vycházíme z tvrzení, že převážná část našeho pojmového systému je strukturována metaforicky; znamená to, že většině pojmů rozumíme částečně na základě jiných pojmů. Tak vzniká důležitá otázka týkající se základů našeho pojmového systému. Existují vůbec nějaké pojmy, kterým by se dalo rozumět přímo, bez metafory? Pokud tomu tak není, jak potom můžeme vůbec něčemu rozumět? (Lakoff – Johnson 2002, s. 74)

Takovými pojmy, jimž rozumíme přímo, jsou právě ty, jež jsou spojené s naší tělesnou a smyslovou zkušeností. „Pojmy, které vznikají tímto způsobem, jsou oněmi pojmy, jimiž žijeme v tom nejzákladnějším slova smyslu“ (Lakoff – Johnson 2002, s. 75). Tyto ústřední pojmy dávají vznik pojmové struktury pro prostorové vztahy a smyslově vnímané vztahy jako:

NAHOŘE-DOLE, UVNITŘ-VENKU, VPŘEDU-VZADU, BLÍZKO-DALEKO, SVĚTLÝ-TMAVÝ, TEPLÝ-STUDENÝ, MUŽSKÝ-ŽENSKÝ aj.

V souladu s výchozím tvrzením, že převážná část našeho pojmového systému je strukturována metaforicky, přistupují autoři k otázce pojmové struktury pro emoce. Ta podle nich nevyrůstá přímo z našeho citového fungování (analogicky k pojmové struktury prostorových vztahů, plynoucí z našeho tělesného fungování), nýbrž jí rozumíme na základě pojmové struktury pro prostorové a smyslově vnímané vztahy. Mezi našimi emocemi (štěstí) a tělesnou/smyslovou zkušeností (vzpřímené držení těla) existují „*systematické korespondence*“ (Lakoff – Johnson 2002, s. 76), z nichž povstávají orientační metaforické pojmy jako ŠTĚSTÍ JE NAHOŘE.

Takovéto metafory umožňují konceptualizovat naše emoce ve výrazněji definovaných termínech a rovněž je uvést do vztahu k jiným pojmům, které souvisejí s všeobecným stavem dobré pohody (např. ZDRAVÍ, ŽIVOT, AUTORITA atd.) (Lakoff – Johnson 2002, s. 76)⁵²

Vidíme zde proces, na jehož počátku stojí pojmový vztah vyplývající z fyzického prožívání světa a na jehož konci je porozumění celé řadě souvztažných pojmů a metafor, včetně hodnotícího hlediska, jež v sobě obsahují. Můžeme také vidět, že tyto ústřední pojmové vztahy mají formu binární opozice. Pro poznání jazykového obrazu světa (určité kultury, epochy nebo třeba jen jednoho literárního díla) tedy může být užitečné identifikovat tyto základní binární protiklady, které se v jazyce projevují (také) sémantickými opozicemi. Z analýzy sémantických opozic v textech lidových písní vyplynulo několik základních dvojic, jež patří mezi stavební kameny tohoto zobrazení světa. Jimi se nyní budeme zabývat a zejména tím, jakými lexikálními

⁵² Na další systematickou korespondenci, která také ozřejmuje naši vertikální konceptualizaci, upozorňuje I. Němec – *nahoře* × *dole* koresponduje s opozicí *ovládající* × *ovládáný* (Němec 1994, s. 266).

opozity jsou v jazyce lidových písních fixovány. Jsou to např.: *život × smrt, mladý × starý, dobrý × špatný, veselý × smutný* aj.

Již jsme zmínili, že s metaforickými pojmy DOBRÝ JE NAHOŘE × ŠPATNÝ JE DOLE, je spojena opozice *Bůh × ďábel* a všechny její konotace a deriváty jako *nebe, andělé, božský × peklo, satan, ďábelský* aj. Jejich prostorová orientace a s ní spojená hodnotící znaménka (nahore +, dole -) patří k zřetelným příkladům toho, jak jsou metaforické struktury provázané.

Stoji satan, stoji v nohách, / stoji anděl, stoji v hlavách. // Dzi satane, do propasci, / nęmař tu řadnej radosci (S 30).

Ukařte ři cestu dolů, / kady hřišni do pekla jdou (S 37).

Přiřli dva anděle, / vzali ju pod křidla; // vyletěli nizko, / vzletěli vysoko. // Přiřli dva řablove, / popadli macochu; // vyletěli nizko, / sletěli hlyboko (S 149).

Stejná hodnotící polarizace se v kontextu dobrých a zlých mocností vyskytuje vedle opozit *nahore, vysoko × dole, hluboko* také ve spojení s další prostorovou opozitní dvojicí: *pravý × levý* ve smyslu *pravý = správný, dobrý, opravdový × levý = špatný, zlý, faleřný* aj.⁵³ V souboru lidových písních je typická pro písně nábořenské.

Mytny, mily mytničku, / staň na pravu nořičku. // Co tam buděř uhlidař, / to nam buděř povidař. // O, viděl sem ja, viděl / řtyry kůry andělske, / to kralovství něbeske. // Mytny, mytny mytničku, / staň na levu nořičku. // [...] O, viděl sem tam viděl / řtyry kadě penize / a to peklo horuce (S 26).

⁵³ Podrobný výklad různých významových souvislostí protikladu *pravá × levá* podává J. van Leeuwen – Turnovcová v článku „K sémantice a symbolice polarity mezi pravou a levou polovinou sociální sféry“ (Leeuwen – Turnovcová, 1993; srov. téř autorčinu monografii *Rechts und Links in Europa*, Berlin 1990). Zabývá se symbolikou této opozice ve střeoevropské jazykové oblasti, v antice i u některých mimoevropských národů, analyzuje sémantiku jazykových výrazů uřivaných pro její vyjádření, její konotace a korelace. Zohledňuje i proměny asociací s protikladem *pravá × levá* (v závislosti na čase a prostředí) a dává je do souvislosti se sociokulturním vývojem Evropy. „LEVÁ a PRAVÁ se nevztahovaly jen na protikladné části prostoru, nebo lidského a zvířecího těla, nýbrř byly (a zůstaly, ač nám to je dnes méně zřejmé) částí komplexního klasifikačního systému.“ (Leeuwen – Turnovcová, 1993, s. 111) Tento klasifikační systém, založený na polaritě kategorií PRAVÉ a LEVÉ a s nimi korelujících pojmových protikladů, rozděluje svět na „pravou“ a „levou“ sféru v několika rovinách, mezi něř patří: *dobřý × špatný, nahore × dole, mužský × řenský, slunce × mēříc, silný × slabý, rovný × křivý, předni × zadni* aj. (dle uvedeného pořadí, tedy první z dvojice patří do pravé sféry).

Anděl Páně zatroubí, / Pán Bůh všecky rozsoudí. // Zlí budou na levici / a dobří na pravici (S 71).

Mýtný chtěl vybrat peníze i od Pána Boha a peklo ho neminulo. Součástí „pravého a levého vidění“ je tu opozice *štyry kůry andělské × štyry kadě peníze*. Je to vlastně kontextová opozice, které můžeme rozumět díky tomu, že – jak už víme z ukázky na s. 56 – s chudými „Pán Bůh přebývá“, zatímco peníze/bohatství se pojí s horoucím peklem. Vzájemně jsou v těchto písních provázány opozitní dvojice: *nahoře × dole, vpravo × vlevo, dobro × zlo, nebe × peklo, chudoba × bohatství*.

Druhá ukázka z písně na téma posledního soudu nejen zřetelně polarizuje pravou a levou sféru hodnocení, ale vypovídá i o tom, kdo v křesťanském modelu chápání světa rozhoduje o tomto rozdělení a hodnocení: vládne „Ten nahoře“. Opozici *pravá × levá* ve smyslu kladného a záporného hodnocení však nepřináší křesťanský Bůh. Má starší původ, jak dokládá nejen J. van Leeuwen – Turnovcová (viz zde pozn. 53), ale též autoři monografie rekonstruuující systém hlavních opozic předkřesťanského modelu světa, V. V. Ivanov a V. N. Toporov (Ivanov – Toporov, 1965). Mezi sémantické protiklady, které byly pro tehdejší společnost nejdůležitější, řadí autoři následující: *život × smrt, štěstí × neštěstí, pravý × levý, nahoře × dole, jih × sever, den × noc, světlý × tmavý, suchý × mokrý, svůj × cizí, mužský × ženský, předek × potomek, duchovní × světský* (Ivanov; Toporov 1965, s. 65). Většinu z nich lze označit za univerzální opozitní vztah, přičemž jejich obsah a konotace se proměňují jednak v závislosti na vývojových změnách v celém pojmovém systému, ale i na tom, do jakých komplexů významových vztahů jsou zapojeny. Můžeme konstatovat, že většina těchto protikladů i jejich vzájemných vazeb se shodně projevuje v jazykovém obrazu světa lidových písní.

62
58

Komentář k vývoji systému opozic, jak jej navrhli Ivanov a Toporov, podává

I. Němec v článku zaměřeném právě na rozdíly předkřesťanského a křesťanského modelu světa v jazyce:

V rámci rozvíjení protikladu dobra a zla křesťanský obraz světa přejímá také staré opozice, aby jejich znaky metaforicky vyjádřil nové duchovní hodnoty. Tak např.

předkřesťanský protiklad rovný/křivý asociovaný s dobrem a zlem je již základem biblické metafory *přímé cesty*, tj. spravedlivé konání, a *cesty křivolaké*, tj. konání hříšníků. (Němec 1994, s. 265)⁵⁴

Neschyluj se z cesty pravé, / ať tě svět ten nezavede (S 51).

Podobně jako v písni o mýtném se i ve světských lidových písních setkáváme se symbolikou *pravé × levé* strany tak, že jednoduše odkazují k protikladnému hodnocení *kladných × záporných* skutečností, jako v následující ukázce.

O, hleďte lidi, podívejte se, / jak můj kuň vraný hlavěnku nese. // Ach, nese, nese na levú stranu, / že má syneček falešnú pannu. // Ach, nese, nese na pravú stranu, / že mám galánku jak malovanú (S 312).

Věcný význam toho, že kuň otáčí hlavou ze strany na stranu, je potlačen konotovaným systémem opozice *pravá × levá*, totiž: *klad × zápor, opravdová × falešná* krása.

Ještě se vrátíme k emocím. V lidových písních je vyjadřována základní opozice pozitivního a negativního prožitku skutečnosti zejména opozity: *radost × žalost, potěšení × zarmoucení, smutný × veselý, těšit × netěšit* aj. Setkali jsme se už v jedné z ukázek (zde s. 59) s kontextovou opozicí *radost × propast*, stejně tak končí píseň o pokoušení Krista d'áblem:

Hybaj, d'áble, do propasti tvé / a já půjdu do radosti mé (S 42).

Tato kontextová opozice se zakládá na systematické korespondenci metaforických pojmů jako ŠTĚSTÍ JE NAHOŘE, OVLÁDÁNÍ JE NAHOŘE, NEBE JE NAHOŘE

⁵⁴ Propojení slov rovný, přímý, pravý s metaforou „VPRAVO JE DOBRO“, osvětluje vznik výrazů pro abstraktní pojmy *spravedlnost, právo, pravda*. Proti nim můžeme postavit pejorativní výrazy, derivované od opozitních adjektiv levý, křivý jako *levárna, levoboček* nebo ustálená slovní spojení *křivá přísaha, křivý úsměv* atd. Vidíme, že ze základní prostorové opozice VPRAVO – VLEVO (jež také patří mezi orientační metafory) vyrůstají abstraktní pojmy, jimiž popisujeme etické protiklady. Domníváme se, že jde o stejný proces jakým prochází konceptualizace našich emocí (tedy ze zkušenosti vzpřímeného postoje s „hlavou vzhůru“ vyplývá metafora ŠTĚSTÍ JE NAHOŘE, viz výše), přičemž motivaci této metafory, resp. její zkušenostní bázi, by mohla být preference pravé ruky (úloha mužské ruky v boji, větší zdatnost pravice – srov. I. Němec 1992, s. 307).

(a jejich opozit DOLE). Zopakujeme po Lakoffovi a Johnsonovi, že mají svou zkušenostní bázi v našem tělesném fungování ve světě. Lidské tělo prozrazuje, kdy jsme „nahore“ a kdy naopak „dole“. Následující verše jsou názornou ukázkou sepětí prostorové sémantické opozice s protikladnými emocemi (*nahore/radost* × *dole/smutek*).

Už můj milé, už do dveří kráčí, / ach, což je on neveselé jaksi! / Proč tak smuten, nevesel? / Hlavičku dolů svěsil, / syneček můj milé (S 347).

Není třeba zdůrazňovat, že hlavním zdrojem výrazů pro emoce v lidových písních jsou ty, které se týkají lásky. Rozporuplnost jejího prožívání je zobrazena v následující ukázce:

Zpívala bych sobě, / ale hrubě nesmím, / dyž moje srdenko / za milúnkým teskní. // [...] // Vesele, vesele, / třeba se zle děje; / srdečko v zármutku, / huběnka se směje. // Mé srdenko, srdce, / biješ ve mě prudce, / ležíš jako skála, / dycky bych plakala! (S 196)⁵⁵

Radosti a strasti spojené se *setkáváním* a *loučením*, *přijímáním* a *odmítáním*, *věrností* a *nevěrou* mají mnoho podob a způsobů vyjádření. Zaměříme se opět na nejvýraznější opozitní dvojice, jež vzájemným významovým sepětím tvoří koherentní systém. V kontextu milostných příběhů jsou pozitivní a negativní emoce vázány na *přítomnost* × *absenci*, resp. *blízkost* × *vzdálenost* milované osoby. Opozitní dvojice jako *blízko/tady/doma* × *daleko/jinde/v cizích krajích* jsou vyjádřením jednoho z dalších ústředních schémat lakoffovsko-johnsonovského pojetí konceptualizace pojmů: BLÍZKO – DALEKO. Pozitivní/negativní konotace spojené se členy této opozice jsou zřejmé z metaforických vyjádření, jako např. kladný vztah k tomu, kdo *je nám blízký*. Úzce je s touto opozicí propojen také protiklad *vidět* × *nevidět*.⁵⁶ To, co nevidíme, jako by nebylo, ztrácíme to. *Nebýt v blízkosti* milované osoby, *ztratit ji z dohledu* přináší zármutek.

⁵⁵ ...*srdečko v zármutku / huběnka se směje. //...* Nabízí se srovnání s Máchovým kultovním veršem: *Na tváři lehký smích, hluboký v srdci žal.*

A ten celý týdeň, / jak mám smutný deň! / Nevidím synečka / celý boží týdeň. // Dyž přijde neděla, / ta je mně veselá, / uhlednu synečka / jd'a do kostela (S 193).

A po té voděnce / drobný rebe skáčó; / pověz mně má milá, / proč tvý voči pláčó / tak smutně, žalostně ? Pláčó vone, pláčó, / šuhajo, vo tebe, / že sme se dostali / daleko vod sebe, / daleko vod sebe (S 193).

Ach, mam srdce zarmucene, / jak do trňa zatlačene. // Ach potěš mi ho mily Bůh, / nepotěšiš, musim zhynuť (S 183).

Potěšení spojené s milovanou osobou je v poslední ukázce postaveno do protikladu nejen k zármutku, ale i k hrozbě smrti. *Láska na život a na smrt* je v lidových písních jedním ze způsobů zobrazení této prototypové pojmové opozice *život × smrt* a pro milostné písně je ústředním tématem. Svědčí o tom ostatně i název výboru z lidové poezie *Láska a smrt* (básníků Halase a Holana, pro jejichž poetiku jsou protikladnost a užívání opozit tak příznačné, viz zde 10.1.2.4). Láska jako životodárné pouto × láska, pro kterou se umírá i zabíjí:

Šla milá na zdávání, / šohajek v okně stál, / od veliké žalosti / na maměнку volal. // Ach má mamulko milá, / pojdte se podívat, / jak mě srdečko bolí, / viďa ju s jiným stát. // Pošlite pro malěře, / ať ju vymaluje, / ať to moje srdečko / krev hned nezaleje. // A malěř odpověděl, / že to nemože byt, / že ten šohajček / musí hořem umřít (S 306).

Protiklad života a smrti v lidových písních úzce souvisí s dalšími prototypovými opozicemi jako *světlo × tma*, *mladý × starý*, propojenými v komplex vzájemně provázaných vztahů, většinou na základě prostorové orientace a hodnotící polarizace metaforických schémat jako ZDRAVÍ A ŽIVOT JSOU NAHOŘE, NEMOC A SMRT

⁵⁶ Reflexe smyslového vnímání světa je v jazyce lidových písní výrazná. V souvislosti s kladnými × zápornými emocemi se setkáváme s tím, že někdo někomu *voní × nevoní*, něčí hlas *zní libě* a jiný je *hašteřivý* atd. Nejvýraznější úlohu z našich smyslů má v lidových písních zrak, tedy popisy toho, co poznáváme na základě vidění. Srov. „Kapitoly o smyslech“ (Vaňková a kol. 2005, s. 107nn.), kde se dočteme o výsadním postavení zraku obecně – že mezi lidskými smysly je nejbohatším zdrojem konceptuálních metafor; též významu opozice *blízko × daleko* pro naši pojmovou konceptualizaci obecně.

JSOU DOLE. Nemoc a stáří směřují dolů pod zem, kde je černá tma × zdraví se pojí se světlem (*Slunce v oknech, doktor v domě*) a spolu s mládím směřují vzhůru.⁵⁷

Opozita *starý* × *mladý* představují jeden z nejčastěji explicitně vyjádřených protikladů v lidových písních vůbec, většinou jednoduše vyjadřují výhody mládí před stářím (klad spojený s orientací nahoru, aktivitou – mládí × zápor a orientace dolů, pasivitou – stáří).⁵⁸

A od těch třidceti [sic!] šlo mě k štyrydceti, / už mně počínaly mé údy klesati. // [...] A po tech sto letech ešče jedno leto, / už mě rozžihajte, moje děti, světlo. // Do hrobu mia dajte, do hrobu tmavého, / tam budu spočívat až do dňa súdného (S 60).

Světlo a tma, dobré a zlé, život a smrt ... protiklady se vzájemně implikují a jeden pár může v určitém kontextu zastupovat jiný právě díky jejich pevnému sepětí. Na příkladech několika prototypových opozic v lidových písních – resp. jejich jazykového vyjádření v protikladných lexémech – jsme zde chtěli ukázat, že (tolikrát zdůrazňovaná) systémovost opozitních vztahů v jazyce koresponduje s tím, jak provázané jsou spolu pojmové opozice, pomocí nichž je vnímán a konceptualizován zobrazovaný svět a život v něm.

11.5 Shrnutí analýzy

Z hlediska stylistických prostředků je pro lidovou poezii charakteristický kontrast a antiteze: kontrast obecně jako princip kladení protikladů vedle sebe, ať už pro jejich zdůraznění, nebo jako pouhé konstatování jejich existence v zobrazované skutečnosti; antiteze je pak jednoduchou figurou, na kontrastu založenou. To koresponduje s celkovou výrazovou i obsahovou „prostotou“ lidových písní a s tzv. černobílým viděním, které je jim vlastní. Prostor tu má své jasné *nahoře* × *dole*, *vpravo* × *vlevo* a

⁵⁷ Více o jazykovém obrazu života a smrti v lidové poezii píše ve stejnojmenné diplomové práci D. Patočková (2005).

⁵⁸ Je až překvapivé, že v lidových písních nenacházíme protiklad *mládí* × *stáří* ve smyslu úcty k moudrosti a zkušenosti stáří, tedy s opačným hodnocením.

blízko × daleko s jasně daným hodnotícím aspektem *dobrého × špatného* směru. V tomto prostoru *žijí a umírají* lidé – ženy i muži – *mladí × staří, bohatí × chudí, šťastní i zarmoucení*, ve dne v noci, za *světla* i za *tmy*. V tomto výběru základních opozic, v tom jaké typy opozitních vztahů představují jednotlivé páry i jak se k sobě vztahují všechny navzájem, je vlastně zároveň obsažena i charakteristika opozitních vztahů v lexikální zásobě.

12. Závěr

Dokud trvají protiklady, trvá svět – zní výklad jednoho ze zlomků Hérakleitovy *Řeči o povaze bytí* v podání Z. Kratochvíla. Dále k tomu dále píše: „My se ovšem ve světě někdy orientujeme spíš podle částí, protože na části umíme vyzrát, totiž uchopit je, izolovat, kontrolovat. Uchopená část se chová logicky, neboť uvnitř ní nemají difference dost bohaté vztahy k celku. To je pro manipulaci výhodné, zatímco pro zakoušení přirozenosti a světa zhoubné. A naopak: co je v úzkém kontextu neladné, to může být v širším kontextu harmonické. Ostatně myšlení a nápaditost nejspíš zaleží právě ve schopnosti zaujímání hledisek, která dávají širší nebo aspoň jiné kontexty“ (Kratochvíl, www.fysis.cz/herakleitos).

Pokusili jsme se v intencích citovaného úryvku v této práci na protiklady nejdříve „vyzrát“, a poté o nich uvažovat v širších kontextech a z různých hledisek; s vědomím, že vždy existují ještě další a širší kontexty.

Literatura:

BEČKA, J. V. *Česká stylistika*. Praha : Academia, 1992.

CROFT, W.; ALAN D. CRUSE. A dynamic construal approach to sense relations II: antonymy and complementarity. In *Cognitive linguistic*. Cambridge University Press, 2004. Kap 7, s. 164-192.

CRUSE, ALAN D. Paradigmatic relations of exclusion and opposition. In *Meaning in language: an introduction to semantics and pragmatics*. Oxford University Press, 2000. Kap. 9, s. 165-176.

ČECHOVÁ, M. *Čeština – řeč a jazyk*. 2. vyd. Praha : ISV, 2000.

ČEJKA, M. *Česká lexikologie a lexikografie*. Brno : Masarykova univerzita, 1992.

ČERMÁK, F. *Jazyk a jazykověda*. 3. vyd. Praha : Karolinum, 2001.

- . Paradigmatika a syntagmatika slovníku: problémy a možnosti. *Slovo a slovesnost*. 1992, roč. 53, č. 4, s. 249-264.

ČERVENÁ, V. K lexikálním kontrastům v české slovní zásobě. K slovo tvorným adjektivním kontrastům. *Naše řeč*. 1979, roč. 62, č. 3, s. 121-125, 240-244.

Čítanka textů z kognitivní lingvistiky I. Praha : UK FF, 2004.

FILIPEC, J.; ČERMÁK, F. *Česká lexikologie*. Praha : Academia, 1985.

FILIPEC, J. Systémovost antonymie. *Naše řeč*. 1994, roč. 77, č. 3, s. 124-126.

- . *Česká synonyma z hlediska stylistiky a lexikologie*. Praha : ČAV, 1961.

HAUSER, P. *Nauka o slovní zásobě*. Praha : SPN, 1980.

CHLOUPEK, J. *Stylistika češtiny*. Praha : SPN, 1991.

JEDLIČKA, A.; FORMÁNKOVÁ, V.; REJMÁNKOVÁ, M. *Základy české stylistiky*. Praha : SPN, 1970.

LAKOFF, G. *Ženy, oheň a nebezpečné věci*. Praha : Triáda, 2006.

LAKOFF, G.; JOHNSON, M. *Metafory, kterými žijeme*. Brno : Host, 2002.

LEEUVEN – TURNOVCOVÁ, J. van. K sémantice a symbolice polarity mezi pravou a levou polovinou sociálního prostoru. *Sborník 1990-1991. Kruh přátel českého jazyka*. Praha, 1993, s. 110-137.

LOTKO, E. *Lexikální negace v současné češtině*. Praha : SPN, 1973.

- LYONS, J. *Semantics I*. Cambridge University Press, 1977. Kap. 9, s. 270-290.
- MISTRÍK, J. *Štylistika*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1985.
- SAUSSURE, F. *Kurs obecné lingvistiky*. Praha : Academia, 1996.
- NĚMEC, I. Antonymní vztah jako činitel lexikálních změn. *Listy filologické*. 1966, roč. 89, č. 1, s. 75-81.
- Odras předkřesťanského a křesťanského modelu světa v jazyce. *Slovo a slovesnost*. 1994, roč. 55, č. 4, s. 263-268.
 - O lexikálním záporu v češtině. *Slovo a slovesnost*. 1969, roč. 30, č. 4, s. 337-346.
 - Strukturní předpoklady zániku slov. *Slovo a slovesnost*. 1989, roč. 68, s. 152-157.
 - Systémovost antonymie jako vývojový faktor. *Naše řeč*. 1995, roč. 78, č. 3, s. 136-37.
 - *Vývojové postupy české slovní zásoby*. Praha : Academia, 1968.
- Obraz světa v jazyce*. Praha : UK FF, 2001.
- PATOČKOVÁ, D. *Obraz života a smrti v českém jazykovém obraze světa*. Diplomová práce, Univerzita Karlova v Praze, 2005.
- PRŮCHA, J. O psycholingvistice. *Slovo a slovesnost*. 1965, roč. 26, č. 1, s. 67-73.
- Příruční mluvnice češtiny*. 2. vyd. Praha : NLN, 1996.
- RICHTEROVÁ, S. Kontury ticha: Oxymóron v moderní české poezii. In *Slovo a ticho*. Praha : MF, 1997, s. 79-93.
- TURNER, M. *Literární mysl. O původu myšlení a jazyka*. Brno : Host, 2005.
- VAŇKOVÁ, I. a kol. *Co na srdci, to na jazyku. Kapitoly z kognitivní lingvistiky*. Praha : Karolinum, 2005.
- WIERZBICKA, A. *Semantic. Primes and Universals*. Oxford, New York : Oxford University Press, 1996.

Slovníky a prameny:

ČELAKOVSKÝ, F., L. *Mudrosloví národu slovanského ve příslovích*. Přetisk vydání z roku 1949, Praha : LIKA KLUB, 2000.

ERBEN, K.J. *České pohádky*. Uspořádal A. Grund. Praha : Melantrich, 1939.

Poetický slovník. 2. vyd. Praha : MF, 1997.

Slovník české frazeologie a idiomatiky. II díl, Výrazy neslovesné. Praha : Academia, 1988.

Slovník literární teorie. (red. Štěpán Vlašín). Praha : ČS, 1977.

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. 2. vyd. Praha : Academia, 2001.

Słownik antonimów. Autoři hesel: Andrzej Dabrowska, Łukasz Dabrowska, Ewa Geller.
Warszawa, 1996.

SUŠIL, F. *Moravské národní písně*. 4., doplněné vyd., Praha : Vyšehrad, 1951.

Internetové odkazy:

KRATOCHVÍL, Z. *Dělský potápěč, tedy výklad Hérakleitovy Řeči*. 2005. Dostupný z WWW:
< <http://www.fysis.cz/Herakleitos/Potapec/0Potapec.htm>>.

PARADIS, C. Adjectives and boundedness. *Cognitive Linguistic*. 2001, no. 12-1, s.47-6.
Dostupný z WWW: <<http://www.f.waseda.jp/vicky/complexica>>

Abstrakt

Práce se zabývá opozitními významovými relacemi mezi lexikálními jednotkami ve slovní zásobě, jež vyjadřují pojmové opozice v našem myšlení a konceptualizaci skutečnosti. Popisuje opozita z hlediska lexikologie (jako součást jazykového systému) a z hlediska stylistiky (zejm. jejich úlohu ve figurách a kompozici); směřuje k souvislostem mezi poznatky z těchto lingvistických disciplín a tím, jak je opozitní vztah vnímám obecně, jakou má úlohu v orientaci člověka ve světě, resp. jaký má podíl na utváření našeho jazykového obrazu světa. Tato práce vychází především ze zdrojů odborné literatury „tradiční“ strukturalistické jazykovědy a prací lingvistiky kognitivně-kulturní. Dělí se v zásadě na dvě části, z nichž první je převážně výkladová, zabývá se definicí opozitnosti, relevantními rysy opozit, jejich klasifikací, aspekty opozitnosti a souvisejícími tématy v rámci lingvistiky. V druhé části popisuje jazykový obraz světa v české lidové slovesnosti prostřednictvím analýzy opozitních vztahů – jak v rovině lexikálně-sémantické, tak v rovině zobrazované skutečnosti.

Klíčové pojmy:

antonymie; opozitnost; opozita (komplementární, kontrární, konverzivní, vektorová, kontextová); orientační metafory; sémantické primitivy; příznakovost; polarita; negace; polysémie; synonymie; koheponymie; enantiosémie; sémantický kontrast; frazeologie a idiomatika; binomiály; jazykový obraz světa; kognitivně-kulturní přístup; konceptualizace; kategorizace; metaforická schémata; explicitnost; implicitnost; stylistické figury; kompozice

Děkuji PhDr. Ireně Vaňkové za vedení práce.

ZADÁNÍ DIPLOMOVÉ PRÁCE

pro: EVU ZNAMENÁČKOVOU
obor: český jazyk

Název tématu: Opozitnost v české slovní zásobě a jazykovém obrazu světa

Zásady pro vypracování:

1. Teoretická, obecná část: opozitní významové vztahy z pohledu tradiční lexikologie a lexikální sémantiky (systémovost antonymie/opozitnosti, klasifikace opozit) a jak lze přistupovat k výkladu tohoto významového vztahu v kognitivně-kulturní jazykovědě (metody kognitivní sémantiky, opozitnost v kognitivních modelech a prototypových jevech); pokus o srovnání těchto přístupů

2. Praktická část: popis vybraných lexikálních opozit (jako život/smrt, láska/nenávist, vlastní/cizí, starý/mladý aj.) využívající metod tradiční i kognitivní sémantiky, výklad založený na jazykovém materiálu lidové slovesnosti; opozitnost v lingvistice a poetice (příslloví, písně, pohádky aj.); jak se tyto pevně spjaté opozitní pojmy podílejí na utváření našeho jazykového obrazu světa; problematika hyperbolizace a neutralizace protikladů

Seznam odborné literatury:

- ČEJKA, M. *Česká lexikologie a lexikografie*. Brno : Masarykova univerzita, 1992.
ČERVENÁ, V. K lexikálním kontrastům v české slovní zásobě. K slovo-
tvorným adjektivním kontrastům. *Naše řeč*. 1979, č. 62, s. 121-125, 240-244.
FILIPEC, J.; ČERMÁK, F. *Česká lexikologie*. Praha : Academia, 1985.
LAKOFF, G. – JOHNSON, M. *Metafora, kterými žijeme*. Brno : Host, 2002.
LOTKO, E. *Slovník lingvistických termínů pro filology*. Olomouc, 1998.
NOWAK, P. *SWOII OBCY w jezykowym obrazie swiata*. Lublin : UMCS, 2002.
WIERZBICKA, A. *Kocha, lubi, szanuje. Medytacje semantyczne*. Warszawa : WP,
1971.

Vedoucí diplomové práce: PhDr. Irena Vaňková, CSc.

Datum zadání diplomové práce: listopad 2004

Termín odevzdání diplomové práce: prosinec 2005